
Meşrutiyetten Cumhuriyete: Kapitalizme Prusya Tipi Geçiş

MUSTAFA BAYRAM MISIR

Giriş

Cumhuriyet tarihi söz konusu olduğunda, “batıcı modernler”¹ ile “modern gelenekçiler” arasında bir tutum farkı vardır. Bu iki kesim de esasa yani “Türk Modernleşmesi”ne ilişkin olarak genelde olumlu bir tutum içinde olmalarına rağmen, politik nedenlerle, Osmanlı ile Cumhuriyet arasındaki süreklilik ve kopuş ilişkisi bakımından iki farklı tutumu benimserler. İlk grup, Cumhuriyetin Osmanlı mirasından bir “kopuş” olduğunu ileri sürerken, ikinci grup, süreklilik üzerinde durur. İleride temellerini göstermeye çalışacağımız üzere, aslında her iki kesim açısından da, hareket noktası,

¹ Batıcı modernler ile, sağ ya da sol “batılılaşmayı” ideolojik bir öncelik olarak gören kesimler kastediliyor. Düşünce düzeyinde, en solunda sol-Kemalistlerin, en sağında liberaller ile muhafazakarların yer aldığı söylenebilir. Modern gelenekçiler ile, “batılılaşmayı kaçınılmaz olarak görüp buna karşı olmamakla birlikte”, “batılılaşma ideolojisine” karşı olan muhafazakar kesimler ya da bu ideolojinin yürütülüş biçimi dolayısıyla demokratik sonuçları olmayacağını öne süren kesimler kastediliyor. Bu kesimin en solunda sol-liberallerin, en sağında ise, siyasal İslam’ın yer aldığı söylenebilir.

mevcut rejimin meşruluk sınırları içinde kaldığından, tarihin maddeci analizi bu iki tezden herhangi birini kalkış noktası olarak alamaz. Dolayısıyla tarihin maddeci analizi, bizzat bu tartışmanın kalkış noktasının ilgası üzerinde yükselebilir.

Cumhuriyetin “ne olduğuna” ilişkin tartışmanın “sol” tarafından yapılması ve tartışmanın egemen biçiminin ilga edilmesi gerektiğine dair, Sungur Savran’ın *11. Tez*’in 1. sayısında (1985) belirttiği gerekçeler, bugün de geçerliliğini koruduğundan, bu gerekçeler, sorunun tarihsel materyalist bir eksende neden tekrar ele alınması gerektiği tartışılırken hatırlanmalıdır. Savran, Osmanlı ve Cumhuriyet arasındaki süreklilik ve kopuş ilişkisinin sol-Kemalist² ve sol-liberal yorumlarının tepkisel ve ideolojik bir içerik taşıdığını, tarihin maddeci bir analizini içermediği gibi yaşadığımız günün sorunlarına çözüm önerirken metafizik bir tarihsel açıklama yoluna girdiğini belirtiyor. Açık ki, “sol-Kemalistler” daha geniş bir bağlamda “Batıcı modernler” kategorisinin sol hizbini oluşturur; “sol-liberaler” ise “gelenekçi modernler”in sol hizbini. Her iki sol hizipte yakın tarih konusunda, güncel politika belirlenimli bir yaklaşım içindedir. Bu yaklaşımların süreci açıklamaktan uzak oldukları ileri sürülebilir.

Modernleşme tarihimiz üzerine “batıcı modernler” ile “modern gelenekçiler” arasındaki “yorum” farkları, siyasal ve ideolojik bir çatışma alanı yaratır. İlk kesime göre, -her ne kadar “bilimsel üslup”tan çıkmak istemesek de, özetlemenin getirdiği karikatürleşmeye katlanarak yazarsak- Osmanlı çürümüş, asalak, yağmacı bir imparatorluktu ve iyi ki yıkılmıştır. Kemalizm, Türk milli kimliği temelinde ulus devleti yani “Cumhuriyet”i kurarak hem Türkleri (yani Anadolu ve Trakya Müslümanları) kurtarmış hem de onlara gerçek bir kurtuluş parolası bırakmıştır: “muasır medeniyetler seviyesine ulaşmak.” Sol-Kemalistler, bu açıklamaya, Kurtuluş Savaşı’nın

² Sol Kemalist tezi mantiki sonuçlarına götürerek belli bir bilimsel iç tutunum içinde sunan eserlerden biri ve sanırım en önemlisi, Taner Timur’un “Türk Devrimi ve Sonrası”dır (2001). Taner Timur, tezini, bir sınıflar analizi üzerine kurmakta ve Milli Kurtuluş Savaşı sırasında bir ikili iktidar olduğunu, Osmanlı Hükümeti’nin emperyalizme ve İstanbul ticaret burjuvazisine dayandığını, devrimci Ankara Hükümeti’nin ise küçük burjuva kökenli asker-sivil aydın ve Anadolu eşrafına (büyük toprak sahipleri ile küçük ticaret burjuvazisi) dayandığını, Kurtuluş Savaşı’nın sona ermesi ile birlikte, Osmanlı Hükümeti’nin tarihe karıştığını ve iktidar mücadelesine dört temel sınıf aktörün (ticaret burjuvazisi, küçük burjuvazi, büyük toprak sahipleri ve asker-sivil devrimci aydınlar) çıktığını, bu mücadelenin de Doğu İsyanı’nın bastırılması ile Türk Devrimi ve onun yürütücü sınıfları lehine sona erdiğini ileri sürer (2001:63-81).

denetimi ve koruyuculuğu altında kurulacağı en başından beri belliydi. (...) Batı Avrupa'daki bu devrimler, küçük meta üreticilerinin bağımsızlığı, yükselmeleri ve farklılaşmalarıyla birlikte, bunların içinden kapitalist üretimin gelişimini -ekonomik olarak- sağlayacak güçlere özgürlük vermiştir; oysa Prusya ve Japonya'da bu "özgürlük verme" ters anlamda ortaya çıkmıştır. Feodal toprak mülkiyetinin örgütlenmesi olduğu gibi kalmış ve özgür, bağımsız köylü sınıfı ve kentli orta sınıf gelişmemiştir. (...) Kapitalizmin mutlakiyetçilikle çatışma yerine kaynaşma temelinde bu türden bir toprak üzerine dikilmesi gerektiğinden, kapitalizmin oluşumu Batı Avrupa'dakinin tersi bir yönde, temelde dışarıya – işveren tüccar sermayesinin sanayi sermayesine dönüştürülmesi süreci olarak, gerçekleşmiştir. Modern demokrasinin kurulması için gerekli sosyo-ekonomik koşullar var olmamış, tam tersine, kapitalizm burjuva liberalizmini basturmak için yaratılan oligarşik sistem -"organik" toplumsal yapı- içinde gelişmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle bir burjuva devrimi zorunluluğunu dayatan, bu toplumların kendi iç gelişmeleri değildir; reform gereksinmesi daha çok dış koşulların sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kapitalizmin kuruluş döneminin, değişen dünya ve tarih koşulları bağlamında değişik ana çizgiler izlediği söylenebilir: Batı Avrupa'da Birinci Yol (üretici – tüccar), Doğu Avrupa'da ve Asya'da İkinci Yol (tüccar – imalatçı)." (Takahashi, 1984: 104-106)

Takahashi'nin İkinci Yol olarak adlandırdığı yol, Marksist literatürde genelde Prusya tipi olarak nitelendirilir. Gerek Takahashi'nin analizinde, gerekse de Prusya tipi analizlerinin tezlerinde eksik olan şudur: Bu analizlerde sanayi sermayesinin oluşumu ve özgür üretici emek formunun tarihsel şekillenışı temel alınmakta, bunun yanında, bir bütün olarak toplumsal ilişkilerin (toplumsal temelin) üretim ilişkilerinin gelişimindeki belirleyici gücü yer yer gözardı edilmektedir. Prusya tipi geçiş, a. kapitalizmin bir dünya ekonomisi olarak varolduğu ve yayılmacı özelliği, b. kapitalizm öncesi üretim tarzlarının toplumsal ilişkilerinin direnme gücü ve sınıf yapılaşmalarının içeriği ve c. devletin ikinci yoldan kapitalizme geçişteki rolünün analizi yapılarak yeniden içeriklendirilmeden Osmanlı gibi kapitalizm öncesi üretim tarzlarının kapitalizme geçiş sorunlarını açıklayan bir tarihsel geçiş modeli olarak ileri

yoğunlaştığından, bu yazıdaki tartışma bakımından ancak dolaylı bir perspektif sunabilmektedir.

sürülemez.

Takahashi'nin bıraktığı yerden devam ederek Prusya tipi geçişe ilişkin şöyle bir çerçeve çizebiliriz: Poulantzas, her ne kadar yapısalci sorunsal tarafından belirlenmişse de; bazı tarihsel doğrulamalar içeren önermeler geliştirebilmiştir. Bu önermelerin kanımızca en önemlisi, burada, epeyce revize edip kullanacağımız, “devlet”i siyaset ve ekonominin birliği olarak anlamaya olanak veren kapitalizm öncesi toplumlar için, genel olarak iktisadi düzey belirlenimli bir analizin dışında, Balibar’ın üretim biçimi kavramına da içkin olan ekonomi dışı “zor” kategorisiyle açıklanabilecek toplumsal bütünsel çerçevelerin yani yapılaşmaların olduğu tezidir. Buna göre, kabaca betimlersek, kapitalist üretim tarzı öncesinde, mesela feodalitede “devlet” yapılaşması genel olarak siyasal ilişkileri belirlemekle kalmaz, toplumsal ilişkileri de oluşturur. Bunun maddi temeli artı-ürüne el koymada kullanılan iktisadi düzey dışı zordur. Balibar, bu kavramı açıklarken, Marx’ın şu pasajına başvurur:

“... Doğrudan emekçinin üretim araçlarının ve kendi geçim araçlarının üretimi için gerekli çalışma koşullarının ‘sahibi olduğu’ tüm biçimlerde mülkiyet ilişkisi eşanlı olarak bir doğrudan lordluk-serflik ilişkisi olarak görünmek zorundadır, ki burada doğrudan üretici özgür değildir; serflikten salt bağıllık ilişkisine indirgenebilecek bir özgürlük yokluğudur bu... Bu koşullar altında, toprağın saymaca (nominal) sahibi için artık emek ancak **ekonomi dışı herhangi bir baskı ile** ondan sökülüp alınabilir... Böylece kişisel bağımlılık koşulları zorunludur: Ne ölçüde olursa olsun kişisel özgürlük yokluğu ve toprağa onun bir eklentisi gibi bağlı olmak, kelimenin tam anlamıyla esaret...”(Marx, 1978: 694-695)⁵

Balibar, bu nedenle, feodalitede mevcut pazar ilişkilerinin bir ekonomik

⁵ Yukarıdaki çeviri, Laclau'nun (1990) makalesinde yer aldığı biçimiyle verilmiştir. Sayfa numaraları ise Türkçe çevirideki (Alaattin Bilgi çevirisi, 1977) yerini göstermektedir. Bu yüzden, Alaattin Bilgi çevirisini de aktarmakta yarar gördük: “... Doğrudan doğruya emekçinin, kendi geçim araçlarının üretimi için gerekli olan üretim araçlarının ve emek koşullarının ‘zilyedi’ olarak kaldığı tüm biçimlerde, mülkiyet ilişkileri, aynı zamanda bir doğrudan beylik ve kölelik ilişkisi olarak ortaya çıkmalıdır; öyle ki, doğrudan üretici özgür değildir... Böyle koşullar altında, toprağın ismi sahibi için artı-emek, bürünülen biçim ne olursa olsun, onlardan ancak ekonomi dışı baskı ile alınabilir... O halde, kişisel bağıllık koşulları gereklidir. ne ölçüde olursa olsun kişisel özgürlük eksikliği ve toprağın bir eklentisi olarak toprağa bağlı olmak, sözcüğün gerçek anlamıyla bağımlılık.”

sadece eski rejime karşı değil, emperyalizme karşı (Timur, 2001; Akşin, 1997b)³ da verilmiş bir savaş olduğunu, bu savaş sonrasında kurulan devletin sivil-asker bürokrasi egemenliğinde, bağımsızlıkçı bir devlet olarak tarih sahnesine çıktığını, mülk sahibi sınıflara (ticaret ve toprak burjuvazisi vb.) verilen ödünlerin devrimin sürdürülmesini olanaksız kıldığını ve daha sonraki tarihsel dönemlerde bir karşı devrime (1950 Karşı Devrimi) yol açtığını eklerler (Savran, 1985: 175). Bu kesim, tarihsel sürekliliği göz önüne almaz.

İkinci kesime göre ise, daha çok bir tarihsel süreklilik söz konusudur. Modernleşme, Osmanlı Devletinde başlayan bir süreçtir ve modern Türkiye Cumhuriyeti büyük oranda bu süreci tamamlamıştır (Türköne, 1995; Mardin, 2001). Bu nedenle, geri dönüş tehlikesinden söz edilemez. Türkiye’de mevcut muhafazakar siyasi akımlar modern akımlardır. Sol-liberaller, bu süreklilik vurgusunu olumsuz bir içerikle yinelerler. Onlara göre, Türkiye Devleti, Osmanlı’nın despotik devlet geleneğini devralmıştır: “Türkiye’de devlet, cumhuriyetin başlangıcından beri toplumsal yaşamın her alanını ahtapot kollarıyla denetliyor, sivil toplumu eziyordu. Bunun nedeni ise, ister İttihat ve Terakki, isterse tek parti yönetimi olsun, yirminci yüzyılın yönetici hareketlerinin Osmanlı Devleti’nin merkezîyetçi ve ‘ceberrut’ geleneğini olduğu gibi devralması idi.” (Savran, 1985: 176)

Her iki yorumun da bilimsel olmadığı, başka bir deyişle tarihin maddeci bir analizine dayanmadığını ileri süreceğimiz bu çalışmada; tarihsel olgulara nesnel yaklaşmanın ötesinde yöntemsel bir açıklık, yani açıklayan bir kavramsal çerçeve önermeye çalışacağız. Bu önerinin yazanın sınırları içinde olgusal incelemenin eksikliği bakımından bir tartışmaya giriş olduğu söylenebilir. Çulhaoğlu’nun belirttiği gibi, kavramsal çerçevenin uygunluğu ile birlikte olgusal gözlemin zenginliği, somut durumun somut tahlili için gereklidir (Çulhaoğlu, 1996: 114-115)

Bu çalışmada “29 Ekim 1923 nedir?” sorusuna yanıt arayacağız. Cumhuriyetin nasıl ilan edildiği ile değil de tarihsel anlamı (ne olduğu) ile ilgilendiğimizden, açık ki, olgusal gelişmeleri sergilemekten öte onlara dayanarak, kuramsal bir model oluşturmaya çalışacak ve bu modele göre

³ Fikret Başkaya, “Millî Mücadelenin kitle katılımının sınırlı ve anti-emperyalist olmayan bir hareket” olduğunu ileri sürüyor (1991 : 32).

Cumhuriyetin ne olduğu üzerinde bir tartışma yürüteceğiz.

Türkiye, 1923 öncesinde başlayan bir kapitalistleşme (ilk birikim) süreci içinde, kapitalizme Prusya tipi bir geçiş yaşamıştır. Sorun, süreklilik ve kopuş karşı kutuplarında değil, süreklilik ve kopuş diyalektiği içinde (Savran, 1985) kavramsallaştırılmak durumundadır. Prusya tipi geçiş, aslında bir burjuva devrimi tipidir. Ancak, gerek sol-Kemalistlerin gerekse de Sungur Savran'ın kavramsallaştırdığı çerçeve içinde kalacağı için burada burjuva devrimi kavramını kullanmayı tercih etmeyeceğiz. Yerine de her ne kadar tarihsel materyalizmin eleştirisi içinde oluşmuş olsa da modernleşme kavramının tarihsel materyalist bir kullanımının olanaklı olduğunu göstererek, Türk burjuva devrimi yerine Türk Modernleşmesi kavramının kullanılması gerektiğini, tarihsel olarak burjuva devrimi kategorisini reddetmeden ileri süreceğiz.

Tarihsel Materyalist Model: Kapitalizme Prusya Tipi Geçiş

Feodalizmden kapitalizme geçiş sorunu, Marksizm içinde⁴ (tartışma sosyalizme geçiş tartışması içinde bir zemin oluşturduğu için de ayrıca) önemli bir tartışma başlığıdır. Bu tartışma daha çok kapitalizmin temel sınıflarının oluşumu üzerine yoğunlaşmış ve tartışmanın mevcut çerçevesi içinde Prusya tipi geçiş dinamikleri şöyle açıklanmıştır:

“Batı Avrupa'nın klasik burjuva devrimleri, üreticileri “kısıtlamalar” sisteminden (feodal toprak mülkiyeti ve lonca düzenlemelerinden) kurtarmayı ve onları özgür ve bağımsız meta üreticileri yapmayı amaçlıyordu, ekonomik süreçte bunların birbirinden kopması kaçınılmazdı ve bu farklılaşma da (sermaye ve ücretli emek farklılaşması) sanayi sermayesi için iç pazarı oluşturacaktı. Bu tip bir burjuva devriminin tamamlanması için gerekli toplumsal geçmişi oluşturan şeyin feodal toprak mülkiyetindeki Batı Avrupa'ya özgü yapısal çözülme olduğunu söylemeye bile gerek yok. Buna karşılık Prusya ve Japonya'da kapitalizmin feodal mutlakiyetçi devletin

⁴ R. Hilton'un derlediği *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (1984) adlı yapıt, Dobb'un *Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler* adlı çalışmasından sonra Sweezy'nin eleştirisi ile başlayan tartışmayı içermektedir. Bu tartışma, Avrupa feodalitesinden kapitalizme geçiş sorunları üzerine

düzyer oluşturmadığını (emek pazarı oluşmadığı için), bu durumda ekonomi ve siyasetin ayrılmaz bir birliğinin söz konusu olduğunu ileri rer (Laclau, 1990: 123-124). Bunun doğal sonucu, bu tür toplumsal formasyonlarda, son tahlilde egemen olan düzeyden, belirleyici bir ekonomi düzeyinden söz edilse de, tarihsel olarak özne rolünü oynayacak olanın (ekonomi ve siyasetin ayrılmazlığı anlamında) devlet oluşumu olduğudur. Burada nerilen tez, “nesne devlet” karşısında bir “zne devlet” kuramı değildir. Aksine, ekonomi ve siyasetin ayrılmazlığı anlamında devletin tarihsel rolü, herşeye muktedir ve tarih yapan “devlet” anlayışını dışlar, devlet oluşumunun bir bütün olarak (ekonomi ve siyasetin birliği anlamında) toplumsal temel haline dönüştüğüne vurgu yapar (Poulantzas, 1990: 161 vd.). Burada kast edilen, sınıf mücadelesi ve devletin birbirlerine dışsal olarak analiz edilmesinin yanlışlığıdır.

Bu önermenin önemi, günümüzde az gelişmişlik yazınının esas olarak da modernleşme yazınının “yukarıdan modernleşme saldırıları” dediği şeyin tarihsel materyalist bir açıklamasını olanaklı kılmasında yatar. Poulantzas ve Milliband’ın (devlet sorunu zerine Marksizm içinde yürüyen tartışmanın iki önemli tarafının her ikisinin de) bu konudaki yaklaşımları açıktır, ilkesel olarak devletin tarihsel özne haline dönüşümü olanaksız değildir ve bu sınıf mücadelesinin lağı anlamına da gelmez. (Miliband, 1989; Poulantzas, 1992)

Esasen bu, Marksizmin temel metinlerinde de öne sürülmüştür. Miliband’ın “Marx ve Devlet” makalesine başvuracak olursak, Marx, Asyatik toplumlarda devletin işlevine ilişkin farklı bir analiz geliştirir: “Marx’ın devleti, Asyatik despotizm koşullarında, toplumdaki egemen g olarak, toplumun bütün üyelerinden bağımsız olup hepsine baskın çıktığı biçiminde değerlendirdiği, devletin idaresini denetimleri altında bulunduranların toplumun güvenilir hakimleri oldukları açıktır.” (Miliband, 1992: 21) Bir dizi yazar, Marx’ın bu analizi izlemediğini ileri sürse de, Miliband’ın adı geçen makalesinde açıkça gösterdiği gibi, bu iddia edilemez (Miliband, 1992). Keza, Hobsbawm’da Marx-Engels’in Kapitalizm ncesi retim Biçimleri’ne (1992) yazdığı nszde Asyatik retim tarzı üzerine uzunca durarak, bunun henüz ilkel anlamda sınıflaşmanın olduğu, bu nedenle kararlı ve durağanlığa yatkın bir toplumsal biçim olarak merkezi (despotik) ya da demokratik

biçimlerde varolabileceğini belirtir (1992: 30).

Burada, ileri sürdüğümüz tez, Asyatik üretim tarzından feodal üretim tarzına geçen toplulukların, farklı bir feodalite teşkil ettikleri, yani “merkezi bir feodalite oluşturdıkları”, bu feodalitenin, asyatik üretimin temel özelliği olan “devletin mülk sahipliği” özelliğini sürdürdüğü ve bu bakımdan, Avrupa feodalitesinin aksine merkezi feodalitede, toplumsal ilişkilerin ekonomi ve siyasetin birliği olarak devlet oluşumunun denetiminde çok daha güçlü bir şekilde bulunduğudır. Bu önerme, bir dönem ülkemizde yürütülen, “Asyatik mi - merkezi feodal mi” tartışmasını ortadan kaldırdığı gibi, esas olarak da şimdi açıklayacağımız üzere, genel olarak kapitalizme geçiş sorunlarını çözer.

Her geçiş, her özgül toplumsal formasyon için farklı özellikler taşısa da - tarihsel özgüllük ilkesi gereği başka türlü de olamaz- ; kapitalizme esas olarak iki tür geçişin tarihsel olarak gözlemlendiği açıklamayı kolaylaştırmak için ileri sürülebilir: İlk İngiltere ve Fransa’da (Amerika’da eklenebilir) gözlemlenecek devrimci değişikliklerin, açığa çıkan kapitalizmin temel toplumsal sınıflarının aşağıdan müdahalesiyle gerçekleştiği geçiş türü, ikincisi, Prusya tipi geçiştir. Prusya tipi geçişte, “tarihin motoru” olarak kapitalizmin temel toplumsal sınıflarının gerek iç ve gerekse de aristokrasiye karşı mücadelesinden çok eski rejimin egemen sınıfları ile yeni rejimin egemen olacak sınıflarının uzlaşımı, sınıf mücadelesinin özgül bir dolayımı olarak tarihsel özne haline dönüşen devlet oluşumunun “itici gücü” söz konusudur. Eski rejimin egemen sınıfları ile yeni rejimin egemen olacak sınıfları arasındaki mücadele daha çok, “devlet oluşumu içi” bir mücadele olarak cereyan eder. Prusya tipi geçiş, eklenen bu temel nitelikleriyle Prusya’da değil, Osmanlı Devleti gibi, daha seçik bir biçimde Asyatik -merkezi feodal- kapitalist (bağımlı, sömürge kapitalizmi) tarihsel çizgisinde ilerleyen toplumsal yapılaşmalarda gözlenir. Demek ki, ilk geçiş modelinin karşımıza çıkardığı açıklamalar ikincisine uygulanamaz.

İkinci geçiş tipinde, ilk olarak, kapitalizmin temel toplumsal sınıfları gerek kendi iç gerekse de aristokrasiye (eski rejimin egemen sınıfına) karşı mücadeleleriyle “geçişte” belirleyici bir rol -motor rol- oynamazlar. İkinci olarak, geçiş, tarihsel temel aktör olan devlet oluşumu eliyle yürütülür. Üçüncü olarak, toplumsal sınıflar ancak devlet içinde temsil edilebildikleri oranda “tarihsel özneye” dönüşebildiklerinden, toplumsal ilişkilerde

gözlenebilecek mücadele de, esas olarak “devlet oluşumu içindeki” bölünme, başka bir deyişle (kapitalizmin gelişen sınıflarının eski rejiminin egemenlik aygıtı ile kurdukları tarihsel ittifakın bir sonucu olarak) yenilikçi restorasyon taraftarları ile gelenekçi restorasyon taraftarlarının güç dengeleri içinde gelişir. Dördüncü olarak, aydın, devlet sınıfları içinde doğar ve devlete bağımlı olarak, “geçiş” ideolojisini üretir; bazen de asker ve sivil bürokrasi olarak geçişin yürütücüsü olarak görünür. Beşinci olarak, burjuva sınıfı, hem devletle iç içe hem de kapitalist merkezlere bağımlı -komprador- olarak gelişir. Bu, bu tür geçişin en önemli özelliğidir; genel olarak, geçiş, toplumsal ilişkilerin ekonomi dışı düzeylerinde iç dinamik yani “devlet oluşumu” tarafından yürütülürken, ekonomik düzeyde dış dinamik yani “ekonomik sömürgeleştirme”, daha doğru bir deyişle emperyalist müdahale tarafından yürütülür.⁶

Çok genel olarak açıklamaya çalıştığımız merkezi feodaliteden ya da genel olarak Asyatik üretim tarzının modern uzantılarından kapitalizme geçişte devletin oynadığı tarihsel rol; artık modern kapitalizme iyice eklemiş olan bu toplumsal formasyonlarda, devletin “aşırı özerk” bir konumu olmasını doğurmuştur. Alavi’nin farklı değişkenlere dayanan ama esas olarak “bağımlı ülkeler” için geçerli varsaydığı “görelî özerklik” kuramı (Gülalp, 1993: 60), buradaki çerçeve ile bütünleştirilirse daha anlamlı olacaktır. Sorun, günümüz açısından yani geç kapitalizm açısından tartışıldığında; bu bağımlı toplumsal formasyonların, “a. belirgin bir kapitalist gelişme ile modern toplumsal sınıfların açığa çıktığını ve toplumsal formasyona özne olarak müdahil olduklarını, b. bu sürecin sermaye sınıfının egemen sınıf olarak örgütlenmesiyle sonuçlandığını ve bu süreçte bu sınıfla iç içe evrimleşen devletin özgül bir rol oynadığını, c. aydınların -asker sivil bürokrasi- baştaki etkin rollerini modern bir devlet aygıtının “görelî özerkliği” lehine terk ettiklerini, d. kapitalizmin neredeyse tam olarak bir dünya sistemi olarak örgütlenmesinin ileri bir safhasında olduğunu” gözeterek analiz edilmesini

⁶ Prusya tipi geçişin bir de daha özgül bir biçimi vardır: bu da genel olarak bu tip içindeki bir geçiştir; doğrudan emperyalist işgal altındaki toplumların geçişi... Bu toplumlarda, “tarihsel özne olarak devlet”in işlevini “sömürge valileri” görür ve devletin itmesi, çok daha vahşi metotlarla yürütülür. Burada bir kez daha belirteyim ki, tarihsel özgülük ilkesi gereği, açıklamadaki kolaylaştırıcı işlevi bir yana, bu genel soyutlama, ayrıca gözden geçirilmek ve özgül olarak tarihsel geçişin nasıl olduğu saptanmak durumundadır. Bu bağlamda, Şili, Brezilya’ya benzer ama indirgenemez; Osmanlı Prusya’ya -belki biraz- benzer ama indirgenemez; nihayet, genel olarak modernleşen ülkeler Türkiye’ye benzer ama indirgenemez.

zorunlu kılar.⁷

Prusya tipi geçişin önemli özelliklerinden biri de, kapitalizmin bu yolla oluştuğu toplumsal formasyonların eklenmiş, yani bir önceki üretim tarzının bazı özelliklerinin başat olmadan varlığını sürdürebildiği bir biçim almasıdır⁸. Bu şu bakımdan önemlidir; kapitalizmin başat üretim tarzı olduğu toplumsal formasyonlar “kapitalist”tir. Eklenme, bu toplumsal formasyonların kapitalist niteliğini değiştirmez, aksine, kapitalist niteliğinin bir özelliği olarak şekillenir.

Prusya Tipi Geçişte Burjuva Devrimi Sorunu

Devrim kavramı, tarihsel materyalizmde, tarihsel gelişmenin (toplumsal değişimin) analizi bakımından önemli kavramlardan biridir. Bir toplumsal formasyondan ötekine geçiş, genelde çatışkılı ve sırcamalı bir şekilde, yani devrimci dönüşümlerle gerçekleşir. Bu dönüşümlerin gerçekleştiği zaman aralığı kısa olduğu gibi uzun da olabilir. Ancak bu devrimin genel nitelenmesidir. Devrimleri, tarihsel gelişimleri ve açığa çıkışları bakımından siyasal ve toplumsal devrimler olarak ayırabiliriz. Bu ayrımı gerçekleştiren Lenin'dir.⁹

İngiliz ve Fransız devrimleri (bunlara Amerikan devrimi de eklenebilir), burjuva demokratik devrimlerdir. 1848 devrimlerinden sonra, genel olarak burjuvazinin demokratik devrimin öncülüğünü terk ettiği söylenebilir. Özellikle emperyalizm dönemiyle birlikte, dönüşüm (burjuva siyasal iktidarların kuruluşu), Sungur Savran'ın “tepeden devrim”(1985:183) olarak

⁷ Bu bölümdeki tezler esas olarak şu makalelere dayanmaktadır: “Tarihsel Materyalizmde Üstyapı ve Devlet”(Mısır,1998a) ve “Türk Modernleşmesi Üzerine Notlar” (Mısır, 1998b)

⁸ Bkz. Takahashi, “Tartışmaya Bir Katkı” (1984)

⁹ Lenin'in tarihsel materyalist siyaset kuramına yaptığı önemli katkılardan biri, devrimci dönüşüm süreçlerini incelerken, devrimi toplumsal ve siyasal devrim olarak ayırmasıdır. Siyasal devrim, devlet iktidarına yönelirken, toplumsal devrim, toplumsal formasyonun bütünde meydana gelen köklü değişiklikleri karşılar. Genelde, siyasal devrimler, daha kısa bir zaman aralığında gerçekleşirken, toplumsal devrimler daha uzun bir zaman aralığında gerçekleşirler. Burada sorun, siyasal ve toplumsal devrimin birbiriyle olan ilişkisidir. Lenin, “siyasal devrimin toplumsal devrimden önceliğini” kapitalizmin aşılması bakımından yani sosyalist devrim için öngörmüştür. Ancak, bunu burjuva devrimleri içinde genelleştirdiği söylenemez. Aksine, burjuva demokratik devrimlerin tamamlamadıkları tarihsel görevlerinin emperyalizm döneminde sosyalist devrimler tarafından tamamlanacağını eserlerinde belirtmiştir. Bkz. Ne Yapmalı, Sol, Ankara, 1990; İki Taktik, Sol, Ankara, 1970; Sol Komünizm, Sol, Ankara, 1977.

nitelediği, ancak burada Prusya tipi geçiş olarak adlandırdığımız özgül bir geçiş süreciyle, burjuvazinin eski rejiminin egemen sınıfları da artık burjuvazi ile uzlaşmaksızın varlıklarını sürdürmeyeceklerini anladıklarından eski rejimin egemenleri ile uzlaşması yoluyla ve devlet aygıtı aracılığıyla, kitleleri seferber etmeksizin gerçektemiştir.

Sorun şuradadır. Prusya tipi geçiş bir devrim midir? Eğer geniş anlamı ile alınacak olursa, nihayetinde eski rejim siyasal olarak tasfiye olduğu, feodal / merkezi feodal üretim tarzı çözülerek kapitalist toplumsal formasyon eklenmiş olarak oluştuğu için, dönüşümün devrim niteliği taşıdığı açıktır. Ancak Prusya tipi geçişte, genel olarak burjuvazi kitleleri eski rejime karşı seferber edip, devlet iktidarını devrimci bir yoldan ele geçireceği siyasal devrimler gerçekteştirmez.

Marx'ın *Türkiye Üzerine* yazılarını okurken, oldukça zihin açıcı şu yaklaşımla karşılaştık. Marx, siyasal analizlerinde Avrupa'da 18.yy'dan sonra iki gücün kaldığını söyler, "Bu iki kuvvet, mutlakiyetçiliği ile Rusya; ve demokrasisi ile devrimdir." (1974:31) Yine, New York Times'da "Avrupa Türkiye'si Ne Olacak" başlıklı makalesinde "Bir çok başka meseleler gibi, Türk meselesinin çözümü de, Avrupa devrimine kalmış bir iştir. Bu, ukalaca bir düşünce değildir. 1789 yılından bu yana, Devrim, yer kazanmaktan ve sınırlarına genişletmekten geri kalmamıştır. Devrim, Varşova'da, Debreczin'de ve Bükreş'te durmuştur ama Petersburg'a ve İstanbul'a kadar uzanacaktır." (1974:41) Marx'ın yine New York Times'da yazdığı ve aşağıda aktardığımız bir pasajda, Türkiye'de modern toplumsal sınıfların ve aynı anlama gelmek üzere kapitalizmin oluşmadığını ileri sürdüğu açık. Yine Marx, aynı derleme de sıkça, Avrupa Türkiye'sinde medeniyetin Türkler tarafından yayılmadığını (1974:38) medeniyet ile kapitalizm arasında açık bir ilişki kurarak yazmaktadır.¹⁰ Sorun şudur; hem modern toplumsal sınıflar ve devrimin iç dinamikleri oluşmamış olacak, hem de Avrupa devrimi İstanbul'a gelecek; bu nasıl olabilir, ya Napolyon'un kılıcıyla ya da Osmanlı toplumsal

¹⁰ Bazılarınca Marx'ın da oryantalist olduğu gibi eleştirilere konu edilen bu tarihsiz toplum, medeni olmayan toplum vs. gibi yaklaşımlar Marx'ın Türkiye Üzerine yazılarının neredeyse asli bir özelliğini oluşturur. Kanaatimiz Marx'ın asla oryantalist olmadığı, kapitalizmi ileri bir üretim tarzı ve özgürleştirici bir dinamik olarak gördüğu, (zaten çoğu kez, medeniyet=kapitalizm denkliğini kumaktadır) ve Türkiye'nin de medeniyete açılması (1974:29) imkanı ile ilgilendiğidir. Bu yüzden "modernleştiricilerin" kim ya da hangi sınıf olduğundan bağımsız olarak, modernleştiricileri Avrupa Devriminin parçası sayacağı kanaatimizce kesin gibidir.

formasyonundaki daha özgül bir dinamik aracılığıyla. Bu daha özgül dinamik, devlet oluşumdur.

Şu halde sorun ortadan kalkmış olmalıdır; Prusya tipi geçişte, bir burjuva demokratik devrim (siyasal devrim) süreci yoktur. Aksine, siyasal dönüşüm, tedricen, reformlar yoluyla gerçekleşir.

Sungur Savran'ın burjuva devrimi tezinin *kısmi* yanlışı da burada karşınıza çıkmaktadır. Savran, bu açıklamaları kabul etmekte, ancak, Cumhuriyetin bir siyasal devrim yoluyla kurulduğunu ileri sürmektedir (1985:191). Bu tez doğru değildir; Cumhuriyetin İlanı, bir siyasal devrim değildir; siyasal meşrutiyet temelini değiştirdiği köklü ama tedrici bir gelişmedir.

Savran neden bu yanılığa düşüyor? Bir kez, toplumsal ilişkilerin tümünü toplumsal temel olmaktan çıkararak altyapı ve üstyapı bölünmesini bunun yerine koyduğunuzda, altyapı ile üstyapı arasındaki ilişkileri şu ya da bu düzeyde belirlemeniz, sizi tarihsel materyalizmin *eksikli* bir yorumuna düşmekten kurtaramaz. Bu eksikli yorum, devleti ya mutlak bir özne olarak ya da mutlak bir nesne olarak tanımlamaya götürür. Halbuki, devlet bir ilişkidir. Şunu kast ediyoruz; örneğin Savran, gerek İttihat ve Terakki döneminde, gerekse de Cumhuriyet döneminde mevcut ticaret burjuvazisinin tasfiye edildiğini bilmektedir; her iki akım da gerçek bir kitle hareketi ile iktidara gelmemiştir, her iki akım da esas olarak devlet elitlerine dayanır, ama buna rağmen, dönemin mevcut ilişkilerini, canlı bir sınıf mücadelesi süreci varmış gibi okumaktadır. Elbette sınıf mücadelesi, devlet oluşumu¹¹ altında varlığını sürdürür ve nihai olarak, devlet oluşumunun tarihsel olarak özne rolünün sınırlarını çizen de sınıf mücadelesidir (ekonomi ve siyasetin birliğidir), ancak, bu, kapitalizmin temel toplumsal sınıflarının devletten bağımsız bir siyasal özne olarak teşekkül ettiğini (yani devlet aygıtını araç olarak kullanabilecek yetenekte olduğunu) göstermediği gibi İttihat ve Terakki'nin ya da Kemalistlerin tarihsel olarak bir burjuva program uygulamalarıyla da çelişmez. Aksine, devlet oluşumu içinde bu sınıflar, devlet elitleri aracılığıyla özgül olarak temsil edilirler. Dolayısıyla, tarihsel olarak itici güç, devlet oluşumdur. Sermaye birikiminin güvencelerini sağlamaktan öte, burjuva toplumunun kuruluşu için gerekli sermaye birikimin (Prusya tipi:

¹¹ Devlet oluşumu kavramının içeriği için bkz. Mısır, "Tarihsel Materyalizmde Üstyapı ve Devlet", 1998a

tüccar – imalatçı) tarihsel çizgisinde gelişimini sağlayan bu oluşumdur. Modern toplumsal sınıflar, kapitalizmde seçikleşen ekonomik düzeyin inşası anlamına da gelen geçiş süreci içinde oluşurlar.

Meşrutiyetten Cumhuriyete (kapitalizme) geçiş tedrici bir şekilde olmuştur ve aşağıdan bir burjuva siyasal devrimden söz edilemez. Eğer Prusya tipi geçiş kavramsal çerçevesi dışında kalsa idik, yine bu devrimin tarihi 1923 değil 1908 olurdu. Fakat gerçekte Hürriyet'in İlanı (İttihat ve Terakki'nin Monark'a -Abdülhamid- yönelik bazı askeri baskıları neticesinde Meşrutiyetin İlanı) da aslında tedrici bir gelişmedir. Şöyle ki, Meşrutiyet aslında 1876 Anayasası ile ilan edilmiştir ve daha sonra Abdülhamid tarafından kaldırılmamış, askıya alınmıştır. 23 Temmuz 1908'de gerçekleşen askıya alınan Anayasa'nın Abdülhamid tarafından yeniden yürürlüğe konulmasından ibarettir. (Ahmad, 1995; Akşin, 1997a)¹² Peki 1876 Anayasası nasıl ilan edilmiştir, bir siyasal devrimle mi? Tabii ki hayır, Padişah fermarıyla... 1876 Anayasasındaki esaslı değişiklikler 1909'da yapılmıştır ve İttihat ve Terakkinin tam olarak iktidara gelmesi 1913'de gerçekleşmiştir. (Akşin, 1997a)

Savran, birçok bakımdan önem taşıyan makalesinde (1985), bugün için bağımlı kapitalist bir toplumsal formasyon olarak niteleyebileceğimiz Türkiye'de kapitalizmin sosyalist devrim stratejisiyle aşılabacağını düşündüğünden, tarihi kendi politik yönelimlerinin doğrultusunda yeniden kurmaya ve bunun için de bir model inşasına girişmiştir. Bunun burada tartıştığımız sorun bakımından başarılı olmadığını ve bugün Türkiye'nin kapitalist olduğunu ileri sürmek için bir burjuva siyasal devrim aşamasının varlığını ileri sürmenin gerekmediğini kabul etmek gerekiyor.

Savran, açıklamasına burjuva devrimlerini “burjuva demokratik devrimler”

¹² Aykut Kansu'nun (1995) tezi 1908'in bir liberal devrim olduğudur. Kansu, burjuva devrimi kavramını tarihsel materyalist bir kategorizasyon içinde kullanmıyor, yöntemsel olarak bu kategoriye ihtiyaç da duymuyor. Ancak, tez değilse de eser, bir çok bakımdan önemli olmasına rağmen, burjuva devrimi kavramına yöntemsel olarak ihtiyaç duyulmaması ve onun yerine, kitlelerin hareket halinde olduğunun ve taleplerinin içeriğinin liberal olduğunun olgusal olarak kanıtlanmaya girişilmesi, 1908 ile 1923 arasındaki ilişkinin yine liberal taleplerin içeriği ile kıyaslanırken, modern burjuva devletin kuruluşu karşısında sessiz kalışı gibi nedenlerle kanaatimizce yol açıcı değildir. Yine de Kansu'dan şu kadarını ödünç alabiliriz. Türkiye'nin kapitalizme Prusya tipi geçişi sırasında burjuva programın en çok berraklaştığı dönem 1908 ve sonrasıdır. Burjuva devrimi bağlamında 1908'i Türk devrimi olarak niteleyenler arasında Troçki'de vardır (1995:7.12 vd.).

ve “tepeden devrim”ler şeklinde iki temel kıtaya bölerek başlıyor. Buna göre, burjuva demokratik devrimler aşağıdan, tepeden devrimler, devlet aygıtı aracılığıyla yukarıdan devrimlerdir; zira, ikincisinde, burjuvazi (1848 devrimlerinin etkisiyle) kitleleri seferber etmenin tehlikelerinin farkına varmıştır. Buraya kadar, bir sorun yok gibi görünüyor, zira, Savran’a göre, tepeden devrimlerde burjuvazi demokratik görevlerini yerine getirmemektedir. Ancak tam da bundan sonra gerçek bir sorunla karşılaşılıyor. Çünkü, Savran, burjuva devrimlerinin çözdüğü diğer bir sorunun da “toprak mülkiyeti” (köylü) sorunu olduğunu söylemektedir. Ama tepeden devrimlerde bu da gerçekleştirilemeyebilir. Geriye bir tek ulusal devletin kurulması kalmaktadır ki, Fikret Başkaya’nın (1991) gösterdiği gibi, ulusal devletin bu içeriğiyle kuruluşu, dönemin emperyalist müdahalelerinden ayrı düşünülemez. Geriye ne kalıyor?

Geriye kalan, gerçekte Prusya tipi geçiş sürecidir, başka bir deyişle, aşağıdan bir siyasal devrim olmaksızın, tedrici olarak, merkezi feodaliteden (ATÜT sonrası toplumların kararlı üretim tarzından) kapitalizme emperyalist bağımlılık ilişkileri altında geçiştir. Eğer Gramsci’deki “pasif devrim” kavramına başvurulacaksa ancak Prusya tipi geçiş modeli içinde başvurulabilir, Savran’ın iddiasının aksine, “tepeden devrim” modeli içinde başvurulamaz. Gramsci, kavramı, Avrupa Devrimleri içinde kullanmaktadır ve bu bakımdan kavramın bizim açıkladığımız süreç için, Bonapartizm kavramı gibi, kullanılması bilimsel olarak olanaksızdır. Ancak kavramı dönüştürüp kullanacaksak da şu ilkeye uymak kaçınılmazdır: “Sorunun tarihsel-siyasal değil de ‘entelektüelistik’ terimlerle ortaya konulmasından kaçınmak gerekir.”(Gramsci, 1984:132) Prusya tipi geçiş belirtmiş olduğumuz gibi bir dizi çatışkılı süreç, ileri sıçrama ve restorasyon içerir; bu anlamda pasif devrim kavramı, burada tercih edilmemekle birlikte kullanılabilir. Gramsci’nin İtalyan Risorgimento dönemini bu kavramla açıklaması da Prusya tipi kavramsal çerçevesi temel alındığında bir tesadüf olmaktan çıkar.

Aslında Prusya tipi geçiş de sonuçta bir “burjuva devrimi” modelidir; şu anlamda ki, bir önceki toplumsal formasyon tedricen de olsa çatışkılı ve sıçramalı, iç içe geçmiş, ekonomik, siyasal ve toplumsal süreçlerle yerini kapitalizme bırakır. Göstermeye çalıştığımız gibi, burjuva devrimi kavramı Türkiye’de genel olarak sol-Kemalistler ve Savran örneğinde olduğu gibi bazı

tarihsel materyalistler tarafından ideolojik bir biçimde kullanıldığından, burada bu kavramı kullanmaktan kaçınacağız. Yerine de, bütün bu ekonomik, siyasal ve toplumsal dönüşüm süreçlerini kapsayacak şekilde (yani bir burjuva devrimi modeli olarak Prusya tipi geçişi karşılayacak içerikle) “modernleşme” kavramını Modernleşme yazınının kullandığı içerikten arındırarak önereceğiz.

Demek ki, burjuva demokratik devrimler dönemi bir kez kapandıktan sonra, başka bir deyişle yirminci yüzyılın başlarında kapitalizmin emperyalist dönemine girildikten sonra, Marx’ın ayrımıyla söylersek Avrupa’da dolanan devrim inine girdikten sonra ve işçi devrimi 1917’de tarihsel bir olanak haline dönüştükten sonra, kapitalizme geçiş Prusya tipi modelindedir. Şöyle formüle edebiliriz: burjuva demokratik devrimini yapamayan bağımlı toplumsal formasyonlar, -özgül bir pre-kapitalist üretim tarzından kapitalizme yine bir dizi çatışkılı ve sıçramalı süreç içerse de esas olarak siyasal devrim olmaksızın geçen Türkiye gibi ülkeler- “modernleşirler.”

Modernleşme kavramına başvurmadan önce, bu kavramın daha önce kullanıldığı modernleşme yazınının yarattığı mistifikasyonu dağıtmak gerekiyor.

Modernleşme Yazınının İdeolojik İçeriği

Modernleşme yazını; olan bir modernlik ve süregelen bir modernleşme varsayar. Modernlik, batıda açığa çıkmış bir olgu olarak tektir; ve fakat, modernleşme, modelin teklğine rağmen modernleşenin özelliklerini taşıyabilir, bu yüzden tabiri caizse “çeşit çeşit”tir. Modernleşme yazını ilk dönemlerinde bu çeşitliliği dahi kabul etmek istemedi. Kuram, basitçe, “geleneksel ve modern toplumlar” (Köker, 1990: 23) ikili karşıtlığı üzerine şekilleniyor ve “geleneksel” yahut “geri” toplumların modernleşmesi için de tek bir strateji öneriyordu (Köker, 1990: 31).

Modernleşme yazını, açık ki, soğuk savaş ürünü ve dünyayı ikinci savaştan muzaffer çıkan kapitalistlerin gözleriyle gören bir külliyata işaret eder (Köker, 1990: 17). Bu yazın, Batı’nın gireceği sömürgeci ilişkileri meşrulaştıran bir işlev görür. Realist ve despot Aufklaerung’un - Aydınlanmanın- “sosyal bilimler”i egemenlerin elinde nasıl bir toplum

mühendisliğine dönüştürebileceğinin bulunmaz örneklerindedir. Fakat, her Amerikan merkezli yaklaşımda olduğu gibi, modernleşme kuramında da işlevsel bir açıklayıcılık mevcuttur ki, bu çalışmada da tartıştığımız sorun bağlamında bu işlevsel açıklayıcılığa başvurulacaktır.

Modernleşme yazınının gösterdiği tek olan modernlik, bu yazını eleştiren Bağımlılık Okulu'nun literatürü içinde söylersek emperyalist merkezleri ve çoğul olan modernleşmeler ise çevreyi gösterir. Burada modernliğe ilişkin bir sorun belirlenmektedir: olgusal olarak ya da gözlemlenebilir bir süreç olarak emperyalist merkezler de değiştiğine göre, ki ilerlemenin yönü bu merkezlerin son haline doğrudur, acaba modernliğe bu merkezlerden bağımsız bir öz, bir tarihsel öz atfedilebilir mi? Yani, teorik bir soyutlama düzeyinde modernlik tanımlanabilir yani donuklaştırılabilir mi? Postmodern yazın, böylesi modernlik imgeleri üzerine yükselmiştir. Burada bu tartışmalara girme olanağı yok; yöntemsel olarak “modernlik” kavramına bir öncelik vermemekle birlikte, modernleşme yazınının çerçevesi içinde modernliğe ilişkin kısa bir tarif denemesine girilebilir. Bu tarif, tarihsel ve toplumsal ilişkileri berraklaştırmamakla birlikte, burjuva demokratik devrimlerinin programı hakkında gerçek bir fikir vermektedir.

Modernlik, öncelikle, insan tekinin akıl sahibi olarak yapıp etmelerini dünyevileştirmesinde karakterize olur: yani, yeryüzü gökyüzünden ayrılır. Bunun bir dizi temel sonuçları vardır. İlk olarak, dünyanın bilinebileceği düşüncesine, dolayısıyla bilim aracılığıyla insan tekinin dışındaki dünyayı kavrayabilmesine yol verir. Bilim, böylece insanı doğa karşısında muktedir kılıcı bir etkinlik olarak belirir. İnsan teki bilimle, dünyayı “keşfeder” ve uygarlığı “icat” eder. İkinci olarak, genel olarak meşruluk “tanrısal akıl”dan “insan aklı”nın sınırları içine çekilir. Artık, doğrunun tekeli “insan aklına” geçer. Üçüncü olarak, toplumsal ilişkiler dinin kurumları ile daha az denetlenir.

Modernlik, devamlı, insan tekini “özerk” olarak kurgular. İnsan teki, yalnız başına sorumluluk sahibi ve muktedirdir. Bunun anlamı basitçe, insan tekinin özne olmasıdır.

Modernlik, kendi kurumlarını yaratır. Bu kurumlar, insan tekini eskiye nazaran “özerk” kılarlar ama kurumların doğası gereği, aynı zamanda disiplin altına alırlar. Modernliğin sonucu siyasal bakımdan, yönetme hakkının

insanlar arası bir sözleşmeye bağlanmasıdır. Ki bizi en çok ilgilendiren budur. Bunun sonucunda, çağdaş (kapitalist) devlet denilen kurum açığa çıkmıştır ki, modernliğin en temel kurumu budur. Hatta bizim burada modernliğin bir görünüşü olarak nitelediğimiz “milli devlet”i “modern gelenekçi” yazarlardan Türköne, “Modernite’nin öngörmediği ama Modern Çağ bütünüyle tanımlayan asli unsur”(Türköne, 1995: 40) olarak niteler.

Çağdaş (kapitalist) devlet, temel olarak yukarıdaki modernlik varsayımları üzerinde yükselir: ilk ve temel olarak, yönetme hakkı, meşruluğunu “Toplumsal Sözleşme”den alır; yönetilenler şu ya bu kadar yönetime katılma hakkına sahiptir ama devlet, egemenliğin somut timsali olarak “yönetme hakkı”nı kullanılabilecek tek kurumdur. Çağdaş devlet, egemenliği elinde toplar. İkinci olarak, çağdaş devlet, yönetilenlere tek ve eşit bir hukuk vazeder; yönetilenler aynı hukuka tabi olurlar. Üçüncü olarak; çağdaş devlet, dini kurumlar ve pratikler karşısında ilgisizdir; dini, insan tekinin özerklik alanının içine sokar ama kendi meşruluk temeli olan “Toplumsal Sözleşme”yi insanlararasılaştırarak dinin meşruluk alanına müdahalesini önler. Dördüncü olarak; çağdaş devlet, bir ulus icat eder. Ulus, tamamiyle modern bir fenomendir ve ulus olmadan insanlar bir kurum olarak devleti her gün yeniden üretilmezler. Bu ulus, genellikle “ortak pazar” diyebileceğimiz bir ekonomik nesnellığe de tekabül eder.

Çağdaş devlet, bir ulus devlettir ve meşruiyet temeli bakımından anayasal bir devlettir. Anayasa, fiilileşmiş bir “Toplumsal Sözleşme” olarak nitelenirse, çok büyük bir yanlış yapılmış olmaz. Türk modernleşmesi de esasen ordudaki yenileşme hareketleri ile başlatılması gereken bir tarihe sahipse de, siyasal olarak Anayasa Hareketleri ile başlar. 1839 Tanzimat, 1856 Islahat, 1876 İlk Anayasa (Kanun-i Esasi) ve ilk meşruti hükümet... (Ahmad, 1995)

“Modern gelenekçi” yazarlardan Türköne, Türk modernleşmesi’ni Batı-dışı bir modernleşme olarak nitelemeyi doğru bulmaz. Türköne’ye göre, “Türk modernleşmesi Batı-dışı bir toplumun modernleşmesi değildir. Modernite’de bir ilk her zaman vardır. Bu ilkler Batı’nın tamamına ait değildir, bir ülkede çıkmış ve çevreye yayılmıştır. (...) Osmanlıların milli devletin peşine düşmeleri, Batı-dışı bir toplumun arayışına hiç benzemez. Osmanlı devlet ricalinin ve aydınlarının bu konudaki arayışı ve buldukları formüller, ancak Avusturya ve Rusya gibi imparatorluklarla karşılaştırılabilir.”(Türköne, 1995:

40) Bu tez, aslında sadece Türk modernleşmesinin erken bir modernleşme olduğunu anlatır; tezin kendi önerisinden çıkarılabileceği gibi Batı-dışı sayılmama ortak modernlik fenomenine ait olmakla ilgilidir ki, modernlik imgesi Türk modernleşmesinin özgünlüklerinden hiçbirini kendi bünyesinde taşımaz. Modernlik imgesi, Türk modernleşmesinin dışında kurulmuştur ve bu yüzden modernleşme yazınına göre, Türkiye'yi “modernleşen ülke” kategorisine sokmak kaçınılmazlaşır. Burada kısaca Parsons'ın açıklamaları gibi toplum tiplerini birden fazlaya çıkararak ve “geleneksel ile modern” arasında renklendiren bir dizi açıklama olduğunu ama bunların fazla kurmaya ve zayıf bir teorik çaba olmadan öteye gidemediklerini belirtelim.

Türk modernleşmesinin modernleşme yazını açısından önemi, bu yazının temel eserlerinden birini vermiş olan Lerner'in araştırmasını ilk olarak Türkiye üzerinde, Balgat köyünde yapması esprisiyle belki anlaşılabilir. Türkiye, modernleşen uluslar için bir prototip olarak düşünülmüştür.¹³ Bunun nedeni, Türkiye'nin en azından siyasal yapıda kendi iç dinamikleri ile “modernleşme” eğilimi taşıması ve görece erken bir “cumhuriyet” olarak tarih sahnesine çıkmasıdır. Truman Doktrini ve Marshall yardımının Türkiye için anlamı, kapitalist yoldan da “take off” aşamasına geçilebileceğini göstermektedir. Tırnak içindeki terim, iktisadi gelişme yazınının öngördüğü bir aşamayı anlatır: artık dış yardımın gerekli olmadığı ve gelişen ekonominin kendi kendini idare edebileceği aşamayı, uçağın yerden kesildiği anı... Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisadiyatının halen daha hava limanında dolanması bir yana; erken cumhuriyetin üç askeri müdahale ile normal “siyasal evrimi” yerine açık askeri diktatörlüklerle yaşamaya mahkum bırakılması, modernleşme “yardım”larının bir başarısı sayılmalıdır. Sonuçta, modernleşme kuramının temsilcilerinden Nurkse'nin teorisi kanıtlanmış gibidir: “bir ülke fakir olduğu için fakirdir.”(Ercan, 1996:109)

Modernleşme kuramı, öngördüğü modernleşme sürecinin niteliği ile pek uğraşmaz. Bu yüzden, geçişin “devrimle” mi “reformlarla” mı olduğu, modernleştiricilerin “demokratik siyasal elitler mi” yoksa “askeri diktatörler mi” olduğu bu kuram yandaşlarını pek ilgilendirmez. Kuram, Pinochet'i bir modernleştirici olarak pekala hoş görmektedir.

¹³ Lerner hakkında bkz. Fuat ERCAN: Gelişme Yazını Açısından Modernizm, Kapitalizm, Azgelişmişlik, Sarmal yay, İstanbul, 1996, s.109

Modernleşme yazınının ideolojik içeriği açıkça görölmektedir. Yine de “modernleşme” kavramına başvuracak olmamızın nedeni, “modernlik” olarak sosyal bilimcilerce yöntemsel olarak yanlış¹⁴ adlandırılan olgunun modernleşme kuramından bağımsız olarak, doğru ifadeyle Marx’taki kapitalizm medeniyet eşleştirmesinde açığa çıkan, içerdiği “özgürleştirici potansiyel”dir. Daha açık bir deyişle, burjuva demokratik devrimin ilerici içeriğidir. Kullandığı kavramlar ve yöntemi sorunlu olsa da, Wagner’in belirttiği gibi, modernlik söylemi (burjuva demokratik devrimin söylemi) en sağlam şekilde özgürlük ve özerklik düşüncesine dayanır. Tarihsel olarak gözlemlenebilir pratikler bu imgesel anlamlandırmanın ışığında yorumlanmış ve yeniden yorumlanmıştır (Wagner, 1996: 23).¹⁵

Modernleşme Kavramı Neden Gereklidir

Öncelikle modernleşme kavramının Marksistler arasında da sıkça kullanıldığına vurgu yapmak gerekiyor.¹⁶ Mandel, Çin üzerine bir makalesinde, buradaki anlamda olmasa da modernleşme kavramını, “sanayileşme, okur-yazarlık, evrensel tıbbi bakım ve genel kültürel düzeydeki ilerlemeler toplamı” anlamında kullanmaktadır (1989: 205-206). Marx ve Engels modern kavramını ve uygarlaşma anlamında modernleşmeyi sıkça kullanmalarına rağmen, burada önerildiği gibi, Prusya tipi geçişin genel bir adı olarak modernleşme kavramını kullanmamışlardır.

Türkiye gibi ölkelerde bir burjuva demokratik devrimin olmaması, onun yerine, Prusya tipi bir geçiş yaşanması, bu ölkelerde, burjuva demokratik devrimlerin çözdüğü sorunların tümünün çözülemediği anlamına gelmez. Bu sorunlar, ilk olarak, modern bir ulusal devletin inşası, demokratik bir siyasal rejimin asgari koşullarının gerçekleştirilmesi ve tarımda kapitalistleşmedir. Bu sorunlar, modernleşen ölkelerde, tedricen, kimi zaman devlet oluşumunun düzenlemesiyle toplumsal ilişkilerin bazı düzeylerinde reformlar yapılarak

¹⁴ Modernlik kavramı, sosyal bilimlerde kapitalizm kavramı karşısında alternatif bir yöntemsel çıkışın temeli olarak önerilmektedir. (Giddens, 2000) Burada, modernlik kavramına bu içeriğiyle başvurmuyoruz, aksine, kanaatimizce modernlik kavramı betimleyici olmanın ötesinde bir anlam taşımaz ve gerçekte, bu kavramın analitik kullanımları yanlış ve yersizdir.

¹⁵ Modernlik kavramının bu tür bir kullanımı için. Bkz. Hardt ve Negri, *İmparatorluk* (2001)

¹⁶ Türkiye’den örnek vermek gerekirse, *Sosyalist Politika* dergisi, Türk Modernleşmesi konusunda özel bir sayı yaptı. Bkz. *Sosyalist Politika*, Eylül 2000.

(örneğin, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki “hukuksal reformlar: Medeni Yasanın, Borçlar Yasasının, Ceza Yasasının kabulü vb. ”, “kültürel reformlar: şapka devrimi, yazı devrimi, Cumhuriyet baloları vb.” gibi.), kimi zaman da kapitalist gelişmeye ve emperyalist bağımlılık ilişkilerine bağlı olarak çözümler.

Modernleşmeden söz ettiğimizde, kavramın orijinal içeriği nedeni ile bu sorunların hangi program ekseninde çözüldüğünü gösterebildiğimiz gibi, burjuva devrimi tezinin yanlışlarına vurgu yapmamış oluyoruz. Daha açık ifade edersek, yerleşik haliyle burjuva devrimi¹⁷ tezine dayanmıyor olmamız, bir Türk Aydınlanması olmadığını ileri sürmemiz anlamına gelmediği gibi, kapitalizmin modern burjuva ilişkiler ekseninde yapılaşmadığını ileri sürmemiz anlamına da gelmez. Türk modernleşmesi, Türkiye’de kapitalizmin açığa çıkış ve gelişme süreçlerini anlatır.

Fakat, modernleşme kavramını kullandığımızda onun bu içeriğine vurgu yapmak ve burjuva düşüncesinin ideolojik yüklerinden kurtarmak gerekmektedir. Türkiye’deki tartışmalar içinde daha “nötr” bir anlama işaret ettiği için seçtiğimiz “modernleşme” deyimini, esasen yaklaşık iki yüzyıldır Türkiye aydınını esir almış olan “Batılılaşma”, yahut pozitif bir anlama işaret eden kavramla “çağdaşlaşma” sürecimizi de adlandırmaktadır. Aynı anlama gelen “Batılılaşma” kavramı, muhafazakar elitin elinde, ciddi bir ideolojik silaha dönüştüğü için bize soğuk geliyor; her ne kadar Küçükömer’in (1994) kategorizasyonunu sıcak buluyor isek de, bu süreci “Batılılaşma” olarak adlandırmayı tercih etmiyoruz. Zira, bu sürecin bu topraklara özgü bir dizi karakteristiği bu kavramın tektipleştirici tarih okumasına sığmaz. Aynı anlama gelen “çağdaşlaşma” kavramı ise, bu süreci ve özellikle de Kemalist Devrim’i olumlayan, benimseyip ileri götürmeye çalışan “ilerici” elitin bu

¹⁷ Daha öncede açıkladığımız gibi, kanaatimizce, burjuva devrimi kavramına kategorik olarak tarihsel materyalistlerin karşı çıkması düşünülemez. Bu kavramın bir tez olarak Türkiye tarihinde kullanılış biçimi yanlıştır. Yoksa kavramı “modernleşme” kavramı ile birlikte daha önce de çekinmeden kullandık: “İçinde yaşadığımız toplum, bugün, bağımlı kapitalist bir toplumsal formasyon olarak nitelenebilir. Fakat, solun kurulduğu ilk yıllar -ki bu aşağı yukarı doksan yıl öncesini gösterir- tepeden inmece Türk burjuva devriminin modernleşme saldırılarının yaşandığı İttihat ve Terakili yıllardır. Toplumsal tabanını amele cemiyetlerinde bulan bazı “sol” akımlar, İstanbul il sınırları içinde ve kendiliğinden bazı işçi hareketleri, Zonguldak maden havzası ile İstanbul Demiryolu işçileri arasında gözlenmiştir. Fakat sol, en baştan bir “aydın hareketi” olarak doğmuştur. Bu durum, bizzat “modernleşme saldırıları” nı yukarıdan gerçekleştiren iktidar eliti için de söylenebilir. Akşin’e göre, İttihat ve Terakki de sadece fikri olarak burjuva karakter taşır.” (Mısır-Horuş, 1999:15)

süreci adlandırırken kullandığı kavramdır ki, yaşanan sürece yönelik en ufak bir eleştirel mahiyet taşımadığı için bu kavramı kullanmayı da tercih etmiyoruz.

Peki, kavramın başındaki “Türk” nedir ve gerekli midir? Türk modernleşmesi kategorizasyonu ve teorisini, burjuva düşüncesinin ideolojik yükleriyle dolu bir şekilde popülerleştiren Şerif Mardin’dir (2001). Mardin, açığa çıkan ulus devleti ve egemen milli kimliği temel alarak mesela, “modernleşen Türkiye” yerine “Türk modernleşmesi” tabirini kullanır. Bambaşka bir içerikle kullandığımızı yukarıda göstermiş olmamıza rağmen kanaatimizde de “Türk modernleşmesi” kavramı yerindedir. Her ne kadar bu kavramı muhafazakarlar daha çok kullanıyor ise de; kavramın açıklayıcı potansiyeli, mesela, modernleşen Türkiye kavramından daha çoktur. Açıktır ki, bu süreç Türk Milli Kimliğinin icadı ve egemenliği ile sonuçlanmıştır ve bu muhtevada akmıştır; bu bakımdan “çağdaşlaşma”mıza pek de söz söyletmeyenlerin -solcu bile olsalar- ziyadesiyle milliyetçi olmaları oldukça anlaşılırdır. Zira, yaşanan “Türk modernleşmesi”dir.

Türk modernleşmesi modern (kapitalist) siyasal kurumların ve modern (kapitalist) siyasal ilişkilerin açığa çıkması sonucu hem bir siyasal özgürleşmeye hem de bu aynı modern kurumların disipline edici niteliği nedeniyle bir siyasal cezalandırmaya tekabül eder. Modernleşme, toplumsal bağlamı içinde de aynı sonucu verir; bir yanda özgürleşme ve diğer yanda modern kurumların disipline edici sonuçları vardır. Bu özgürleşme ve disiplin altına alma, her toplumsal ve siyasal yapı ve ilişkiler içinde bir karşılıklılık olarak gözlenebilir. Türk modernleşmesinde din ve etnisite sosyo-kültürel bir disiplin altına alınırken; genel olarak emekçiler iktisadi ve siyasi bir disiplin altına alınmışlardır. Özellikle, ikincilerin siyasal yaşama katılımı uzunca bir süre -1982 Anayasası da son değişikliklerden önce çalışanların örgütlerine siyaset yasağı öngörüyordu ve kamu çalışanları için bu yasak hala meridi- engellenmiştir. Modernleşme sürecinin “bugününde” din, “devlet dini” olarak; etnisiteler de Fransız usulü bir vatandaşlık modeli ile “Türklük” olarak sınırlanmıştır. Din ile ilgili görüngü genel olarak “modernleşme” teorisine aykırı iken, zira, modernleşme sekularizasyon öngörmektedir; “Türklük” tümüyle modern bir inşadır.

Bu sürecin temel karakteristiklerini bir takım notlar halinde belirlemeye

çalışmak yerinde olacaktır. O halde, bilimsel rotanın yukarıda yarım bıraktığımız Osmanlı'nın son dönemlerine kayması şarttır. Ama öncelikle Prusya tipi geçiş modeline göre oluşturduğumuz açıklamayı derinleştirmek gerekir. Buna giriştiğimizde modernleşme tarihimizde şu unsurlar öne çıkacaktır: İlk olarak, modernleşme 19. yy'da Osmanlı Devletinin egemen siyasal ve ideolojik yönelimi haline gelmiştir. Bunun nedeni, üretimin krize girmesi (üretim ve yeniden üretim süreçlerindeki kriz) ve bu krizin devlet oluşumu içinde Devlet'in yaşatılması gibi bir sorunu çıkarması ve bu soruna hemen hemen tüm bürokrasinin (eski rejimin egemen sınıflarının) yüzünü Batı'ya dönerek yanıt vermesidir; ki, başka olanak da yoktur. İkinci olarak, modernleşme politikaları, tarihsel bir özne olan "devlet oluşumu" içinde yürütülmüştür. Bu, Kemalist Hareket döneminde de değişmemiştir. Devlet, "yukarıdan" modernleştirmeyi esas almıştır. Üçüncü olarak, modernleşme başlangıcından beri, siyasal ve toplumsal üstyapının reorganizasyonu olarak yürütülmüş, ekonomik modernleşme (devletin sermaye birikiminde üstlendiği önemli roller haricinde) daha çok dış dinamik (yani emperyalist ilişkiler) yoluyla gerçekleşmiştir. Bu konuda Rosa Luxemburg'un "Emperyalizmin Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'na Girişi" makalesini, döneminde yazılmış bir kanıt olarak sunmak yerinde olacaktır. (Luxemburg, 1975) Keza, Boratav'da *Türkiye İktisat Tarihi* adlı önemli çalışmasında, Osmanlı'nın son dönemini "yarı-sömürgeleşmiş bir toplum yapısı" olarak nitelemektedir (1998:11). Ve son olarak, modernleşme, beklendiği gibi, siyasal ve toplumsal sonuçlarını genel bir özgürleşme yahut daha somut ifadeyle demokratikleşme biçiminde değil, ikinci özelliğin bir sonucu olarak yetkeli ve erktekeli merkezi bir devletin güçlenmesi şeklinde doğurmuştur.

Osmanlı Devletinin son döneminin anlaşılabilirliği için, Osmanlı toplum yapısı (üretim tarzı) üzerine daha tarihsel bir açıklamaya gereksinim vardır.

Osmanlı Üretim Tarzı ya da Prusya Tipi Geçiş'in Tarihsel Temeli

Marx'ın şu sözleri 1960'lı yılların tartışmalarında anahtar haline gelmişti:

"Gerçekten de, tıpkı bütün öteki doğu egemenlikleri gibi, Türk egemenliği de, kapitalist bir toplumla uzlaştırılmayacak bir şeydir; çünkü elde edilen artı-değer'i zorba valilerin ve gözü doymaz

paşaların pençesinden kurtarmak imkansızdır: burada burjuva mülkiyetinin ilk temel şartını, yani tüccarın ve malının (mülkiyetinin) emniyet altında bulunması halini görmüyoruz.” (Marx, 1974:127)

Marx, burada Osmanlı'daki üretim tarzının kapitalist olmadığını ileri sürmekle kalmıyor, bu üretim tarzının temel niteliklerine ilişkin belirlemelerde bulunuyor. Bu yüzden alıntının etkisi büyük olmuştur; bugünden bakıldığında ise bu alıntının bir gazete yazısından daha fazlasını hak etmemesi gerektiğini söylemek mümkün olabilir; Marx'ın gözlemlerini göz ardı etmemek koşuluyla...

Osmanlı Devleti, onu oluşturan toplulukların tarihlerinin ve üzerinde kurulu olduğu toprakların mirası üzerinde yükselen “merkezi feodal” bir ordu-devlettir. Bu biçimiyle, bir bireşim olduğu söylenebilir.

Bu sentezi olgusal bir incelemeye tutmadan önce “merkezi feodalite”den ne anladığımızı açıklamamız gerekmektedir. Burada ileri sürdüğümüz tez, genel kabul gören, “ilkel-komünal (antik), köleci, feodal, kapitalist” gelişme çizgisinin hilafına “ilkel-komünal, asya tipi, merkezi feodal, kapitalist” bir başka gelişme çizgisinin de (gelişmenin çizgisel olmadığını vurgulayarak) varolduğudur. Divitçioğlu'nun (1971) ayrıntılı olarak gösterdiği gibi, Marx, Asya tipi üretim tarzını tanımaktadır. Keza, Hobsbawm'da Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri'ne yazdığı önsözde, ilkel-komünal toplumdaki dört çeşit çıkışın Marx tarafından ele alındığını ileri sürer: Doğu, Antik, Germen ve Slav. (1992: 29) Muzaffer Sencer *Osmanlı Toplum Yapısı* (1999) adlı çalışmasında, dönemin (1960'lı yıllar) bütün tartışmalarını özetler. Muzaffer Sencer, o dönemden kalan tartışmanın bilinen isimlerinden değilse de, kanaatimize göre, burada sorduğumuz “Osmanlı Ne İdi?” sorusuna verilen cevapları bireşim haline sokmaya çalışmakta, bir isimlendirmeden kaçınarak, Osmanlı toplumsal ilişkiler alanını analiz etmektedir. Sencer'in yöntemsel bir katkısı da “gelişme dinamiği” kavramını analizine dahil etmiş olmasıdır. Gerçekten de dönemin “ATÜT” ve “feodalizm” tartışmalarının görmezden geldiği ve tarihsel materyalizme içkin olan önemli bir katkıdır bu. Bilindiği üzere Marx, toplum biçimlerinin analizine Kapitalizmden başlamıştır; buradaki yöntemsel berraklık şudur, ancak Kapitalizmi anladığımızda, öngelen üretim biçimlerini de anlamış olabileceğiz. Yani, Osmanlı üretim tarzı tartışması, mevcut toplumsal ilişkilerin bu üretim tarzındaki değişim ve

gelişmelerden çıktığı unutulamaz yapılamaz. Bugünü anlamak için Osmanlı'yı, ama Osmanlı'yı anlayabilmek için de bugünü anlamak gerekir.

Burada, ayrıca belirtmemiz gereken hususlar şunlar: İlk olarak, üretim tarzı kavramını kullanırken, Laclau'nun "Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm" (1975) makalesinde kullandığı model yani, feodalizmi ve kapitalizmi, her şeyden önce, üretim tarzı olarak ele alma iddiası sürdürülmekte ama kapitalizmin toplumsal ilişkiler bütünü ve bir dünya ekonomisi olma özelliği de göz ardı edilmemektedir. İkinci olarak, tarihsel özgüllük ilkesine başvurulmaktadır. Örneğin, Osmanlı'nın bir ordu-devlet olması tarihsel olarak özgüldür, ama ona merkezi feodal dememizi gerektiren diğer özellikleri, ya da klasik feodalite değil dememizi gerektiren bazı özellikleri tarihsel olarak da tipiktir. Toplam olarak Osmanlı ise, elbette, ilke gereği, tarihsel olarak özgüldür.

Bu yönetsel katkı ile işimiz oldukça kolaylaşmaktadır. Türkiye'de, bağımlı kapitalist üretim tarzı ve toplumsal ilişkiler egemendir. Osmanlı üretim tarzı, kapitalizm öncesi bir üretim tarzıdır. Kapitalizm öncesi bir üretim tarzının kaç özgül biçimi var olabilir ya da ATÜT böyle bir biçim midir? Burada önereceğimiz çözüm şudur: ATÜT'ten kapitalizme geçiş mümkün değildir. ATÜT kadim bir üretim tarzıdır. ATÜT'den "merkezi feodalite" diyebileceğimiz, Avrupa feodalitesinden farklı, ancak daha kararlı ve gelişkin bir üretim tarzına geçilir. Burada feodalite kavramını kullanmamız, yerleşik olduğu üzere kapitalizm öncesi üretim biçimine feodalizm denmesinden dolayıdır. Avrupa feodalizminden merkezi feodalite şu farkları içerir:

Çağlar Keyder'in *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* adlı çalışmasının girişinde üzerinde durduğu gibi, Osmanlı toprak sistemi gerçekte Bizans Toprak Yasalarına dayanmaktadır. Bu yasaların özelliği, toprakta Devlet mülkiyetinin olması ve bunun bağımsız küçük köylü üretimini de mümkün kılmasıdır (Keyder, 2000: 21). Sorun şurada ki, bir üretim tarzına karakterini verenin genel olarak üretim ilişkileri olmasıdır. Mülkiyet ilişkilerinin hukuksal biçimi¹⁸, elbette, üretim tarzı için temel nitelikte bir belirleme gücü taşıyabilir ama bir üretim tarzına karakterini veren mülkiyet ilişkilerinin hukuksal biçimi

¹⁸ Anlaşılır olması bakımından, hukukta, mülkiyet ve zilliyetlik olarak yapılan, ilki fiili ve hukuki tam sahipliği, ikincisi, fiili sahipliği (tasarruf hakkını) içeren ayrımı, mülkiyetin hukuki biçimi ve mülkiyetin fiili biçimi (tasarruf hakkı) olarak yeniden adlandırılmayı tercih ettik.

değildir. Bu hususta, Stalin'in *Leninizmin Sorunları*'nda, Lenin'in "Kooperatifçilik Üzerine" (1992) adlı makalesine dayanarak yazdığı Kooperatifçiliğimizin Doğası adlı bölüm gerçekten önemlidir. Stalin burada, "kooperatif mülkiyet" in kapitalist üretim tarzı ile sosyalist üretim tarzında nasıl birlikte varolabileceğini ve ilkinde kapitalist bir mülkiyet biçimi iken ikincisinde neden sosyalist bir mülkiyet biçimi olduğunu yetkince ele verir (Stalin, 1979).

Demek ki, toprakta devlet mülkiyetiyle birlikte bakmamız gereken şeyler vardır. Osmanlı'da feodalitede olduğu gibi, toprağa bağlı köylünün olmadığı iddiası dikkate değerdir. (Sencer, 2000; Keyder, 2000; Divitçioğlu, 1971) Bir diğer önemli husus, artık-ürüne el koyma biçiminin feodal karakteri üzerine olan uzlaşmadır. Bu konuda, ATÜT tezini savunanlar da, reyanın toprağa bağlı olmadığı dışında aynı tezi ileri sürerler.

Aksi de mümkün değildir. Marx, *Kapital*'de açıkça topraktaki devlet mülkiyetinin artık ürüne el koyma tarzının feodal niteliğini değiştirmedığını yazar:

"Eğer doğrudan üreticiler özel bir toprak sahibi ile karşılaşmayıp, Asya'da olduğu gibi, toprak beyleri ve aynı zamanda hükümdarları olarak başlarında duran **bir devletin doğrudan emri altında** (a.b.ç.) iseler, o zaman rant ve vergiler çakışır ya da daha doğrusu, burada toprak rantının bu biçiminden (emek-rantı, b.n.) farklı olan hiçbir vergi bulunmaz. Böyle koşullar altında, bu devlete bağlı herkes için geçerli olandan daha güçlü bir siyasal ya da iktisadi baskının varlığına gerek yoktur. Devlet, bu durumda en yüksek beydir. Burada egemenlik ulusal çapta yoğunlaşmış olan toprağın sahipliğinden oluşur. Ama öte yandan, toprağın gerek özel, gerek ortaklaşa zilyedliği olmasına karşın, toprağın özel mülkiyeti yoktur." (1977: 695)

Merkezi feodalitenin temel karakteri böylece belirginleştirilebilir. Toprakta devlet mülkiyeti vardır ve bu, küçük köylünün bağımsız üretimini olanaklı kılmaktadır. Artık ürüne, feodal yöntemlerle el konulmaktadır. Yani toprak rantına emek-rantı biçiminde el konulmaktadır ve artık değer sömürüsünün temel biçimi budur. Temel toplumsal sınıflaşma, köylülük ve "devlet" olarak belirmektedir. Bu sonuncusunu açmak gerekir; burada "devlet" bildik devlet kavramı değildir (ve ileride bu anlamda bir daha kullanmayacağız), bir tür

egemen sınıflaşma biçimidir, ve oluşumu itibariyle İstanbul'la sınırlı düşünülmemelidir. Artık-ürüne feodal tarzda el konulduğunu ileri sürebilmemizi sağlayan şey, tımar sistemidir. Ordunun profesyonel çekirdeği (tımar sahipleri), saray ordusu (kapıkulu), ulema ve saray, egemen sınıflaşmayı oluşturmaktadır. ATÜT tezlerindeki aksine, Osmanlı toplumu durağan değildir; tarih, sınıf olarak "devlet"le (merkezi feodal egemen sınıflar), devlet oluşumunu ayıracak olursak, sınıf mücadelesinin özgül bir biçimi olarak devlet oluşumu aracılığıyla yapılmaktadır.

Burada Fatma Müge Göçek'e dayanarak Osmanlı Toplum Yapısı'nın bir şemasını verebiliriz:

Tablo: 1 Osmanlı Toplum Yapısı

		Sultan				
		Kapı Halkı	Saray Kapı Halkı	Yöneticiler		
		Başkente ve Vilayetlere Uzanan Kapı Halkı*				
Gelirlerin İdaresi	Vergi Toplama	Toprak Gelirleri	Vakıflar	Savunma	Adalet	Vergi Askerlik
Uyruklar	Halk	Yönetilenler (esnaf, tacirler, köylüler, göçebe topluluklar, yöneticiler, dinsel azınlıklar, yabancılar)				
		Sultana Sadakatsizlik**			Maharet***	(Üst yöneticiliğe kapı açacak türden evlenmeler – Din değiştirme, azınlıklar için)

* Merkezi feodal sınıf

** Toplumsal yapıda aşağı dikey hareket nedeni

*** Toplumsal yapıda yukarı dikey hareket nedeni

Kaynak: Göçek, 1999:55

Demek ki merkezi feodalite, bir pre-kapitalist üretim biçimidir.¹⁹ Merkezi feodaliteyi daha iyi anlayabilmek için Osmanlı'nın bir ordu devlet olduğu gerçeği ile de yüzleşmek gerekir. Osmanlı'nın bir sentez olduğunu söylemiştik. Bu sentezi, olgusal bir incelemeye tabi tutarsak, onun bir ordu-devlet olduğunu görürüz. Denilebilir ki, Osmanlı, bir savaş makinesidir. Bu

¹⁹ Bu konuda, tümüyle farklı bir tez Taner Timur'da bulunuyor. Taner Timur'a göre, Osmanlı Üretim Tarzı, feodalite öncesi bir üretim tarzıdır. Timur şöyle yazıyor: "Osmanlı toplumu iç dinamiği itibariyle feodalizme geçiş halinde (protofeodal) bir toplumdur" (1998:40).

savaş makinesinin işleyişi bir kaç bakımdan ilginçtir ve oldukça düzenli bir mekanizma olarak nitelenebilir. Osmanlı Devleti, Bizans'la olan münasebetleri içinde, merkezi bir ordu kurmuş, ülkesini muhafaza ederek genişlemiştir. Genişleme, devletin varlığı için zorunludur ki, bunu az sonra tartışacağız.

Öncelikle, madem, Osmanlı bir ordu-devlettir dedik, bu orduyu tanımaya çalışalım. Yine öncelik Marx'ın: "Türk tebaası olan Slavlar, beslemek zorunda oldukları toprak sahibi bir Müslüman bir askeri sınıfın baskısını özel olarak derinden hissetmektedirler. Bu askeri kuvvet, bütün kamusal, hukuki, medeni ve askeri fonksiyonları yerine getirmektedir." (1974: 43-44) Açık ki, Marx, bizim merkezi feodal sınıf dediğimiz egemen sınıfın bir parçasını gözlemlemektedir.

Osmanlı Ordusu, çekirdek bir merkez birliğinden (Kapıkulu Ocağı, Yeniçeriler) ve tımarlı sipahilerden oluşur. Ordunun asli kısmını tımarlı sipahiler oluşturmaktadır. Tımar sistemi, karşıt iddialara rağmen aslen feodal ama atipik bir vergilendirme bulusudur. Bu sistemde, tımar sahibi, belli bir bölgenin vergisini toplamakta, buna karşılık belli bir miktar askere -sipahiye-bakmaktadır. Böylece vergi yerinde toplanıp yerinde harcanmakta ve ordu, merkezi olarak değil yerinden beslenmektedir.

Osmanlıda ekonomik yapı (örn: vergi sistemi, tımar) ordunun ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Yanısıra, bütün bir toplumsal yapının da ordunun ihtiyaçlarına göre şekillendiğini görebiliriz. Buna, bir ideoloji eşlik etmiştir. Bilindiği üzere, İslam inancına göre müslüman olmayan ülkelerle İslam ülkeleri sürekli savaş, darül harp halindedir. Bu inanış bir "gaza kültürü" yaratmıştır. Bu, Osmanlı Devletinin ihtiyaçları ile de örtüşmüştür. Zira, Osmanlı ancak genişleyerek varlığını sürdürülebilir bir devlettir: önemli bir gelir kaynağı da budur, fetih ganimetleri ve vergiler. Fetihler, Osmanlı Devleti içinde müslüman olmayanlara özel bir vergi uygulandığı için vergi gelirlerini de arttırmaktaydı.

Bu noktada hem merkezi feodaliteden kapitalizme geçiş sürecini izleyebilir hem de Osmanlı Devletinin gerileyişini ekonomik bakımdan gözleyebiliriz. Küçükömer, bu konudaki analizini Osmanlı Devleti'nin gelir ve giderlerindeki dengenin değişimi üzerine oturtur. Dış gelirlerden istila gelirlerinin artışı, imparatorluğun optimal yayılmayı zorunlu olarak aşması

(hegemonya paradoksu) ile durmuş ya da azalmıştı (Küçükömer, 1994: 41). Ayrıca dış ticareti (kapitülasyonlar vererek) teşvikle alınan gümrük vergisi biçimindeki artıktan, yeterli bir gelir yükselişi beklemek için ortada bir sebep yoktu (1994:42). Küçükömer dış gelirlerin bu şekildeki azalışının doğal sonucu olarak iç gelirlerin artırılması yoluna gitmek olduğunu gözler ve bunun için Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemleri özetler. Elbette ki Osmanlı, vergi gelirlerini artırma yoluna gidecektir. Bunun en kolay yolu, iltizam sistemi ve bunun sonucu da tumarların hasa çevrilerek tumar sisteminin çökmesi olmuştur. Osmanlı Devleti için tumar sisteminin taşıdığı merkezi role yukarıda vurgu yapmıştık, bu mekanizma çökünce Osmanlı Devleti eski yetkinliğini yitirecek Küçükömer'in "tarihi kapan" olarak nitelediği cendere içinde sıkışıp duracaktır. Böylece, yine Küçükömer'i izlersek;

- “1. Ticaret ve tefeci sermayesi imalat sanayiine yeteri derecede akamamış, böylece burjuva sınıfı ortaya çıkamamış,
2. Aynı zamanda emek gücünü “serbest piyasa”da ücret karşılığında satarak geçinen işçiler bir sınıf olarak yeterli bir büyüklük kazanamamış,
3. Manifaktürün ve yeni sınıfın talebi ya da zorlaması olmadığından, kırsal bölgelerde yerli manifaktürle tamamlanan çiftlikler kurulamamış,
4. Son olarak da ticaret ve tefeci sermayesi mali sermaye olarak gelişip güçlenememiştir. (1994:45)”

Bütün bunların sonucunda Osmanlı =erkantilist aşamaya Batı'dan önce geçmesine rağmen, Batı merkantilizminde olduğu biçimde, sanayi üretim aracı sahibi sermayedar yeni bir sınıf ve üretim araçlarından ayrılmış emek gücü satan işçi sınıfı ve batıda görülen kurumlar ortaya çıkamıyordu (1994:47). Manifaktürün gelişmesinin nedeni, Sencer'e göre, Osmanlı toplumunun değişim değeri için üretime imkan verecek çözülebilir bir kırsal yapıda olmayışıdır. Yani kırsal yapı bu türlü bir çözülmeye elverişli değildir (Sencer, 2000: 225). Bu analizler Takahashi'nin (tüccar – imalatçı) gelişim çizgisine uygun görünmektedir.

İşte, Küçükömer'in (1994) ve Sencer'in (2000) analizini üzerine kurduğu bu temel, yine Takahashi'nin analiziyle uyumlu bir biçimde bize kısaca modern toplumsal sınıfların Osmanlı toplumunda oluşmadığını ve böylece iç

dinamiklerle “Batıninki gibi bir tarih” yaratılmadığını gösterir. Temel mesele de budur zaten, Asya tipi üretim tarzından feodalizme geçen toplumlar merkezi feodal bir toplumsal yapı oluştururlar ki, bu toplumlar Batının yarattığı tarih karşısında nesne, yani kapitalizm koşullarında sömürge olma gerçeği ile yüzleşirler. Bu gerçekten kurtulmanın yolu, sömürge aydınınının gözünde “batı gibi olmak sanısına” dönüşür. İşte, “Batılılaşma” bu tarihi kapanın bize hediye ettiği iki yüzyıllık deli gömleğimizdir.

Osmanlı merkezi feodalitesi toplumsal temel olarak zayıflayınca, yani üretim ve yeniden üretimini gerçekleştirmekte krizler baş gösterince, sistem, merkezi feodalitenin çözülmesi yönünde zorlandı.... 1807 Sened-i İttifak'ı feodal ayanların güç kazandığını gösterir bir belgedir (Keyder, 2000: 27). Burada bizi ilgilendiren, bu çözülmenin, daha kararsız bir model olan klasik ya da Avrupa feodalitesine doğru olmasıdır. Mültezimlerin ortaya çıkışı, iltizam sistemi vd. üzerinde oydaşma olduğu üzere, bu yöne doğru gelişmelerdir (Timur, 1998; Keyder, 2000).

Ama merkezi-feodalite de, pre-kapitalist bir üretim tarzı olduğuna göre, iddiamız bunun kapitalizme geçilene kadar sürdüğü yönündedir. Burada ileri süreceğimiz bir iddia da, merkezi-feodaliteden kapitalizme Prusya tipi geçişin tedrici ve reformlar yoluyla olması nedeniyle, geçiş anının kesin olarak belirlenemeyeceğidir. Bu bağlamda, önerebileceğimiz bir tarih, asla bir bütünlük siyasal aktör halini alamasa da burjuvazinin belirtik hale geldiği ve programatik olarak siyaset sahnesinde temsil edildiğinin görüldüğü 1908 ve ertesi siyasal gelişmelerdir. (Akşin, 1997a; Kansu, 1995)

Türkiye Cumhuriyeti: Burjuva Siyasal Rejime Prusya Tipi Geçiş

Tarihsel materyalizm, kısaca, toplumların tarihini sınıf mücadeleleri tarihi olarak açıklar ve “modernliğin” (kapitalizmin feodalite karşısındaki) özgürleştirici potansiyeline ilgi göstermekle birlikte, “modern toplumu” burjuva egemenliği olarak eleştirir. Dolayısıyla, tarihsel materyalist açıklama, burjuva siyasal iktidarların -daha doğru deyişle rejimlerin- kuruluş süreçlerini bir sınıf mücadelesi analizi üzerine oturttarak, genel olarak “modernleşme” sürecini emperyalist bir aktörün müdahalesi olarak çözümlenmeli ve ideolojik ve siyasal olarak bu sürece negatif bir anlamlandırma yüklemelidir.

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nin mirası üzerine kurulmuştur. Burada detaylı olarak değinmeyeceğiz; Osmanlı'da da modernleştirici elit (devlet oluşumu içinde devlet düzenlemesiyle), modernleşme sürecini "tepeden" gerçekleştirmeye çalışmış, Prusya tipi geçişin temel karakteristiği olan modern toplumsal sınıflararası mücadelelerin sonucu modernleşme yerine yönetici siyasi elitin ve onu çeperleyen aydın elitin modernleştirici despotluğu Osmanlı Devleti'nin ilk dönem modernleşme hareketlerinde de gözlenmiştir.

Burada, gelişme kapitalizme doğru olduğuna göre, sürecin başında aktör olmasa da sonunda, sermaye birikimi politikaları ile egemen hale gelen sınıf burjuvazidir. "Peki güç yetimine uğrayan ve burjuvalaşmadığı ölçüde yok olan sınıf nedir?" sorusu ortada durmaktadır. Osmanlıda egemen bir merkezi feodal sınıf oluştuğunu belirtmiştik. Özellikle, emperyalizmin İmparatorluğa girişiyle eşzamanlı olarak, gayrimüslimler ve sınırlı olarak müslimler arasında aşağıda burjuvazi olgunlaşmaya başlamıştır.

Göçek özellikle 18.yy üzerine yoğunlaşan çalışmasında (1999) Osmanlı'da bürokrasinin burjuvalaşmasını, ticaret burjuvazisinin oluşumunu ve kutuplaşmasını izler. Göçek'in analizlerinden dolayı olarak çıkan sonuç, burjuvazinin tarihsel bir sınıf olarak oluşumunun gerçekleşmemiş olduğudur. Özellikle ticaret burjuvazisinin oluşmasına rağmen sanayi sermayesine dönüşmesinde yaşayacağı nesnel kısıtları, Küçükömer'den aktarmıştık. Göçek, bunu olgusal olarak da gözlememize yarayacak önemli malzemeler sunar.

Osmanlı üretim tarzının geleneksel sınıfları ise, aynı dönemde (19. yy), Yeniçeri Ocağı'nın lağvı ile başlayan bir içsel dönüşüm göstermişlerdir. Bu içsel dönüşümü olanaklı kılan ve bu içsel dönüşüm yoluyla geleneksel egemen sınıfın nihai tasfiyesini doğuracak olan tarihsel temel, bu egemen sınıfın Saray Kapı Halkı oluşudur. Namık Kemal'in Mardin'in de aktardığı şu gözlemi, söylemek istediklerimizi açıkça gösterir:

"Askeri bir mecmua yayınlamaya karar veren devlet, on yıl öncesinde bu işi layıkıyla yapacak iki veya üçten fazla subay bulamazken, gökten bir melek inseydi de bu on yıl içerisinde 20-22 yaşlarındaki gencecik subayların ve hatta kendi öğrencilerimizin milletin başları olacağını söyleseydi... buna kim inanırdı?" (aktaran Mardin, 1992: 216)

Osmanlı egemen sınıfları, açıkça eski rejimin yaşaması için içsel bir dönüşüm yaşayarak, Saray merkezliliğin yarattığı tarihsel ve toplumsal meşruiyet temelinde yenilenmiş, eğitilmiş subaylar ve bürokrasi Saray Kapı Halkı içindeki yerini almıştır. Burjuvazinin tarihsel yükselişi karşısında, bu aynı grup, (tarihsel olarak burjuva programın taşıyıcılığına evrilerek) Saray'ı da tasfiye edecek olan grup olmuştur.

Bu çalışma bakımından bizi ilgilendiren bir diğer konu, bu aynı tarihlerde, “modernleşme”nin daha doğrusu, Osmanlı devlet adamlarının anladığı şeye yakın daha anlaşılır bir ifadeyle çağdaşlaşmanın resmi devlet ideolojisi ve politikası haline gelmesidir:

“Osmanlı Devleti içinde, modernleşme ideolojisi genel kabul gördü; fakat, *devlet içinde* toplumu kendi modellerine göre modernleştirmek isteyen ve bu amaçla devleti ele geçirmeye çalışan iki ana akım oluştu. Söz konusu olan modern anlamda siyaset ve ideoloji olduğu için, bu akımların temsilcileri de, fikir sahipleri yani aydınlar oldular. Dolayısıyla, aydın, açığa çıkar çıkmaz kendisini devletin içinde buldu; zira, başka bir tarihsel özne yoktu. Bu bir tür karşılıklı bağımlılık halidir ve gerçekten aydın açısından trajiktir.”(Mısır, 1998a: 35)

Bu çerçeve gözardı edilmeden, Prusya tipi geçişin ya da Türk modernleşme sürecinin egemenliği devreden ve devralan temel sınıfları şöyle özetlenebilir: Devlet oluşumunun tarihsel aktörlüğünü sürdürebildiği oranda bir sınıf gibi davranabilen ve 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın lağvı ile başlayan süreçle birlikte modern askeri okullardan ve açılan sivil (Galatasaray Sultanisi, Tıbbiye gibi) okullardan yetişen ve devlet oluşumu içinde yer alan (muhalefette olduğu zaman bile, Yeni Osmanlılar örneği, bkz. Türköne, 1993 ve Mardin, 1996) sivil asker aydınlar/bürokrasi, geleneksel saray sınıfı ve ulema, yeni palazlanan ve geçişin ilk dönemlerinde bir aktör olarak tarih sahnesinde yer almayan burjuvazi. Geçiş sürecinde, tedricen önce saray sınıfları ve ulema tasfiye edilmiş (1908 ve 1923 tedrici sıçramalarıyla) ve son olarak sivil-asker aydınlar/bürokrasi, büyük oranda burjuvalaşarak ve küçük bir kısmı da tasfiye olarak ya da organik aydın haline dönüşerek, burjuvazi lehine egemen bloktan çekilmişlerdir.

Bu sürecin anlaşılabilmesi için, Osmanlı'nın Batı'yla temasının (yani kapitalizmin Osmanlı içine yayılmasının) yarattığı tarihsel dönüşüme yine Göçek'e başvurarak kısaca değinebiliriz: (1999: 306)

Tablo: 2 Batı ile Temasın Osmanlı'ya Etkileri

Batı ile Temas	Osmanlı Toplumsal Yapısı	Sultanın Tepkisi	Hedeflenmeyen Sonuçlar	Sonuç
Savaşlar	İdari kapı halkları	Batı tipi eğitim	Bürokratik burjuvazi	Atatürk ve Türk Ulus Devletinin doğuşu
Ticaret	Etnik-dinsel tabakalaşma	Müsadere ve kontrol	Ticaret burjuvazisi	Bölünmüş bir burjuva sınıfının oluşması ve göçler

Kaynak: Göçek, 1999: 306

Göçek'in tablosu, gerek hedeflenmeyen sonuç kategorisi gerekse de bürokratik burjuvazi kavramının kullanılması bakımından önerdiğimiz kavramsal çerçeveye tümüyle uymaz. Göçek'in yukarıdaki tablosunu kendi kavramsal çerçevemiz içinde anlamlandırmaya çalıştığımızda Batı'yla temasın, başka bir deyişle, kapitalizmin bir dünya ekonomisi olarak yayılmacı özelliğinin açıklamamız için kaçınılmaz bir analiz ögesi olduğunu görürüz. Yukarıda, "çağdaşlaşma"nın egemen politika haline gelişi olarak adlandırdığımız sürecin altında yatan nesnel gelişme de budur. Keza, tabloyu biz yapsaydık öyle adlandırmayı tercih etmeyeceğimiz "bürokratik burjuvazi"nin doğuşu da, aslında Osmanlı egemen sınıflarının içsel dönüşümünün bir uğrağıdır. Bu süreç, bilindiği gibi, Cumhuriyet döneminde nihayetine varmıştır. Kapitalizmin yayılmacı niteliğinin somut tezahürü, tabloda ticaret olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun sonucu da Osmanlı'da etnik ve dinsel olarak bölündüğü için asla bir tarihsel sınıf haline dönüşememiş olan ve diğer nesnel kısıtlar yanısıra bu yüzden de imalatçı nitelik kazanamamış olan ticaret burjuvazisinin yükselişi ve çöküşüdür.

19. yy Osmanlı'da her bağımlı kapitalist toplumsal formasyonda olduğu gibi ticaret burjuvazisinin oluştuğu, kapitalist ilişkilerin yayıldığı bir dönem

olmasına rağmen, Osmanlı üretim tarzının kararlı yapısının direnişi (özellikle Avrupa tipi feodaliteye dönüşme yolundaki 1808 Sened-i İttifakı ile somutlaşan sürecin püskürtülmesi), eski rejiminin egemen sınıflarının içsel dönüşümü nedeniyle, kapitalizmin tarihsel kuruluşu Prusya tipi geçişle 20.yy'a sarmıştır.

1923'ü yapan siyasal ve entelektüel elit, Osmanlı mirasını devralmış ve burjuva siyasal rejimin kuruluşunu, köktenci bir müdahale ile, siyasal meşruiyet temelini değiştirerek nihayetine vardırmıştır.

Bazı Sonuçlar: Aydınlanma Pratiği Olarak Cumhuriyet²⁰

Eğer yazı içinde çizdiğimiz çerçeveyi esas alacak olursak, bir Türk Aydınlanmasından söz edebiliriz. Bunu herhangi bir önyargıdan uzak durarak kabul etmek durumundayız. Fakat, sorun, bu Aydınlanmanın *nihai sonuçlarına* varma şansı olup olmadığıdır. Yahut İdris Küçükömer'in, sorulduğunda bile Marksist bir tarihsel açıklama için yöntemsel bir kazanım oluşturan sorusudur: "Türkiye Batılaşabilir mi?", cevap da açıktır: "Türkiye Batılaşamaz!"

Sorunu kısaca tartışacağız. Önce yazıda ileri sürülen tezlerle artık berraklaşmış olan daha tali tarihsel problemleri geçelim. Cumhuriyet'in İlanı nedir? Biliyoruz ki, ilk Büyük Millet Meclisi, Meclis-i Mebusan'ın Misak-ı Milli kararına dayanan ve Meclis-i Mebusan'ın kaçan üyelerinin de doğrudan kabul edildiği, meşruiyetini Osmanlı Meclis-i Mebusan'ından alan bir oluşumdur. Oluştığında (1920'de) işgal nedeni ile erkleri bütünüyle kendisinde toplayan Meclis, 1922'de Saltanatı kaldırarak, bütün erki -iktidarı kendisinde toplamıştır. Böylece, eski rejimin temellerinden biri ortadan kaldırılmıştır. Dolayısıyla siyasal meşruiyet temeli değiştirilmiş, Cumhuriyetin ilanı (1923) bu tarihsel bir açıklık kazanmış, 1924 Anayasasıyla siyasal meşruiyet temeli ya da iktidarın kaynağı "millet" olarak tanımlanmıştır. (Ahmad, 1995; Akşin, 1997a, 1997b) Bu bir siyasal devrim mi? Eğer bir siyasal devrimden söz edilecekse, ki bizce söz edilemez, herhalde bunun tarihi 1908, adı Hürriyetin İlanı olurdu (Kansu, 1995). 1923, sadece siyasal meşruiyet temelini değiştirilmesi sürecinde bir adımdır. Bu süreci, biraz

²⁰ Bu bölüm, esas olarak Kürt Solu'nda yayınlanan "Aydınlanma, Türk Aydınlanması ve Marksizm Üzerine" adlı makalenin son bölümünün yeniden yazılmasından oluşmuştur. (Mısır, 2001)

farklı terimlerle de olsa Kadir Cangızbay da (2000) “siyasal meşruiyet temeliniin değişmesi” olarak görmektedir.

Keza, Boratav, 1908-1922 dönemini “eksik kalmış burjuva devrimi” olarak nitelenmesine rağmen, 1908-1922 arasındaki sürekliliğe vurgu yaparak, 1923’ü (Cumhuriyetin İlanı’nı) bir siyasal devrim olarak belirtkeştirmeyi **gereksiz** hale sokmaktadır (1998: 13). Çulhaoğlu da aynı şekilde ilgili dönemi burjuva devrimi olarak adlandırmasına rağmen ideolojik ve siyasal olarak İttihat ve Terakki ile Kemalistler arasındaki sürekliliği vurgulamaktadır (1996: 120).

Osmanlı Devleti içinde, daha ilk anayasacılık hareketleri başladığında bu yolda adımlar atılmıştı. Fakat siyasal meşruiyet temeli hala *monark*’ın kendisiydi. 1908, yol açtı ve siyasal meşruiyet temelini değiştirmese de, *monark*’ın yetkilerini özellikle 1909 Anayasal değişiklikleri ile büyük oranda Meclis-i Mebusan’a devretti. (Akşin, 1997a) 1923, bu tarihsel kesitte, açılan yoldan yürümüştür.²¹

Buradaki sorun, 1923’ün siyasal bir devrim olup olmaması ile doğrudan ilgili; zira, bir Türk Aydınlanmasından söz edebileceğimize göre bu Aydınlanmanın ne zaman başladığını belirlememiz gerekir. Eğer Aydınlanmayı en geniş anlamında alırsak, bu Tanzimat’la başlamıştır(1839).²² Tanzimat’la ilk kez, “can güvenliği” kavramında belirtkeleşen insan tekinin özerkliği doğrultusunda bir adım atılmıştır. Devamında, 1856 Islahat Fermanı ve 1876 Anayasası, 1908 (Hürriyetin İlanı), 1909 (yeni Kanun-i Esasi) ve 1921 (Konvansiyon Anayasası), 1922 (Saltanın Kaldırılması), 1923 (Cumhuriyetin İlanı), 1924 (İlk T.C. Anayasası), yarattığı toplumsal ve kültürel sonuçlarla birlikte var. Tanzimat’ın açtığı yoldan bugüne kadar gelmiş bulunuyoruz.

Böylece şunu tespit ediyoruz ki, Türk Aydınlanması, bir imparatorluk içinde başladı ve başlangıçta “Türk” değil, “Osmanlı” olarak tecelli etti. Ancak, bir

²¹ Aslında bunun kanıtlanması için derin teorik tahlillere de hiç gerek yok. Türkiye Cumhuriyeti’nin erki kullanan kurumlarına bakın: TBMM, Danıştay, Yargıtay vd. hepsi Cumhuriyetten yaşlıdır. Bazı yasaların yaşı da maalesef Cumhuriyetten eskidir. Bankalara bakın, ya da tapu kayıtlarına vs. bir tane “devrimci” kırılma bulamazsınız. Sadece, 1924 Anayasasına egemenliğin kaynağı “millet” olarak işlenmiştir. Bu da az bir şey değil, ama bunun adı, “siyasal meşruiyet temeliniin değişmesi”dir ki bu da zaten fillen 1908 sonrasında kazanılmıştır. Kemalistler, bir *siyasal devrim* yapmadı, ama bir *Aydınlanma* politikası yürüttüler.

²² Soruyu, Türk Modernleşmesi ne zaman başlamıştır diye sorsaydık, herhalde 1826 tarihini

kez insan tekinin özerkliğinin ve modern devletin inşası yolunda adımlar atılmaya başlanmıştı ve bu hem *monark* tarafından hem de *monark*'ın sarayında ya da sefirliklerinde çeviri işi yaparak doğmuş olan *münevverler* tarafından geri dönülemez bir yol olarak görüldü. Örneğin, Abdülhamid, son müktedir Osmanlı *monarke*,1876 Anayasasını askıya almıştır ama en çok “çağdaş okul” da onun döneminde açılmıştır. 1908’de de henüz Osmanlı Aydınlanması, tümüyle bir “Türk Aydınlanması”na dönüşmüş değildi. Ama imparatorluk hızla küçülmüş ve imparatorluğun ayrılmaz parçası olarak sayılan cinsler (uluslar) arasında dinsel bir ayrılık yöneticiler tarafından yapılmıştır. Böylece Aydınlanma, daha ziyade İslam dinine mensupların modern devleti ele geçirmeleri şekline büründü. Fakat, bu çok kısa bir süre sonra, Müslüman olmayan unsurlar genellikle Türk de olmadığı ve modern devlet “modern anlamda bir ulus” gereksindiği için -Ziya Gökalp gibi, İttihat ve Terakki’nin Merkez Heyetine girmeyi başarabilmiş bazı münevverlerin açtığı yoldan- Türk ve Müslüman unsurların egemenliği şeklini aldı. 1908’de iktidara gelen İttihat ve Terakki’nin yapmaya çalıştığı iki şey, gerçekten modern devlet kurumlarını (eğitim ve adalet başta olmak üzere) oluşturmaya çalışmak ve bir milli burjuvazi oluşturmaktır.²³ İttihat ve Terakki, daha sonra da Kemalist iktidar, Çulhaoğlu’nun yetkince gösterdiği gibi, mevcut ticaret burjuvazisinin nesnel çıkarlarının ötesinde, tarihsel bir sınıf olarak burjuvazinin çıkarları doğrultusunda hareket etti (1996: 121 vd.).

Kemalizm, bu yoldan yürümüştür ve İmparatorluğun *nihai* çözülüşü karşısında artık hiçbir şansı kalmayan “Osmanlıcı” ve “ümmeççi” projeler yerine İttihat ve Terakki’nin -örneğin Ermeni Sorunu’nda iyice belirginleşen- Türkçü projesini hayata geçirmiştir; Anadolu’yu Türkleştirmeye kalkmış ve Anadolu’nun bütün zenginliğini Türk burjuvalarına -gerektiğinde devlet eliyle Türk burjuvaları yaratarak (doğrudan sermaye transferiyle)- teslim

(Vakay-ı Hayriye, Yeniçeri Ocağının Lağvı) vermemiz gerekecekti. (Küçük, 1985)

²³ Bu sürecin anlaşılabilmesi için, monarkın bir protokol unsuruna dönüştüğünü göstermesi bakımından Halit Ziya Uşaklıgil’in Saray ve Ötesi adlı anılarına, İttihat ve Terakki’nin modern devlet kurumlarını oluşturmak ve Türklük bilincini baskın kılmak bakımından gösterdiği çabanın anlaşılabilmesi için Anadolu’da Tanin isimli bir İttihat ve Terakki’li gazetecinin Anadolu gezilerini içeren raporlarına (Şerif, 1979), milli burjuvazinin nasıl oluşturulduğunun görülebilmesi için İttihat ve Terakki’nin kurduğu Milli Ticaret Şirketi’nin başkanının kızıyla evlenen Vehbi Koç’un anılarına, nihayet, Türk aydınının imparatorluğun çözülüşü karşısında yaşadığı travma ve evrildiği milliyetçi bilinç için de Şevket Süreyya Aydemir’in Suyu Arayan Adam’daki (1967) anılarına başvurulabilir. Bu sonuncusu, Kemalist kadroların ruh halinin anlaşılabilmesi için de iyi bir veridir.

etmiştir. Tarihsel bir evrede (1923-1945), Kemalist kadroların (bürokrasinin) Bonapartizmi andıran -ama asla bonapartist olarak nitelenemeyecek özgül bir kapitalist devlet- iktidarı kullanmış olmaları, ayrı bir sorundur ve burada bu sorun 1923'de oluşan devletin niteliğini bizzat sermaye sınıfını oluşturmayı -sermaye birikim sürecinin güvencelerini sağlamaktan öteye bizzat sermaye birikimi yaratmayı- görev edinmiş, sivil-asker bürokrasinin iktidarının özgül olarak aşırı özerkleştiği bir kapitalist devlet biçimi olarak niteleyerek çözümlenebilir.

Kemalizmin, gerek Anadoluyu Türkleştirirken, gerek bir burjuvazi yaratmaya çalışırken, bir bütün olarak “Batılılaşırken” bütün yapıp ettikleri, bize göre Türk Aydınlanmasının temelini oluşturur. Bu aydınlanma, Türk’ü özerk bir insan teki olarak kurar; modern (kapitalist) Türk ulus-devletini oluşturur ve kurumsallaştırır; dini “devlet tekeline alarak” kamu hayatından sürmeye çalışır. Bu Aydınlanma pratiğidir.

İdris Küçükömer’in sorduğu soruya ve sorunumuza dönersek; evet bu bir Aydınlanma pratiğidir ama *tarihsel bakımdan* geri üretim tarzlarının kapitalist üretim tarzlarına eklenmiş olduğu (bağımlı)²⁴ bir toplumsal formasyonda bu *Aydınlanma pratiği* sadece ve sadece o toplumsal formasyon içindeki işçi, köylü ve ezilenlerin *disipline* edilmesi, *modern (kapitalist)* bir boyunduruk altına alınması anlamına gelir. Bu pratik, özgürleştirmez, aksine eşitsiz ve bileşik gelişim yasası gereği, emperyalist bağımlılığı kökleştirir ve kapitalist sömürüyü katmerleştirir. Bu pratik, siyasal ve kültürel düzeylerde de, demokratik bir gelişmeyi “hızlandırmaz”, çağdaş *totaliter* kurumları ve *gündelik pratikleri* yerleştirir. Devletin görelî özerkliği ve buna bağlı olarak otoriter uygulamaları artar (Bonapartizm tahlilleri (Başkaya, 1991) de genelde bu görelî özerkliğin artuşına aldanırlar, zaten.) Bu pratik, bağımlı kapitalist formasyonun özgül eklenme biçimleri nedeni ile ulusları ya da tek başına ulusu da özgürleştirmez (bağımsız kılmaz), aksine *emperyalizme karşı* köleleştirir.

Sonuçta, Kemalizm de sadece, bazı hukuksal ve kültürel reformlarla yetinmiştir. Ama bu reformların, Göbbels’in kültür sanayinin egemen

²⁴ Burada, bağımlı kavramı ile özel olarak Bağımlılık Okulu'na gönderme yapmıyoruz. Bağımlılık Okulu'nun bir çok kavramı, tarihsel materyalizm bakımından tartışmalıdır. Burada bağımlı kavramı ile eşitsiz ve bileşik gelişme yasasına vurgu yapmaya çalışıyoruz, zira, eklenme okulu da, Rus teorisyenlerinin elinde kullanıldığı biçimiyle son derece sorundur.

olduğu bir çağda, Türk'ü özerk bir insan teki olarak kuracağını ummak, biraz fazlası ile safdillik değil midir? Ya da bugün, *monarke* tan kurtulmuş olmamız ve buna sevinmemiz, biraz fazlasıyla iyimser bir tarih okuması değil midir? Yine de bütün bunlar, *olumlu içeriği ile* bir Türk Aydınlanması olmadığı anlamına gelmez. Bunların anlamı şudur: Türkiye Batılaşamaz, batılaşma istenci ve çabası, ya da Aydınlanma pratiği, bu pratiğin içerdiği bütün olumlulukları dışlamadan ve veri kabul ederek söylüyoruz; bizzat Aydınlanmanın kendisinin *bir burjuva pratiği olarak çöküş yaşadığı günümüzde* bize ileri götürülmesi gereken ya da sosyalistler olarak sahiplenmemiz gereken bir tarihsel gelenek bırakmış olmaz. Bugün Aydınlanma, Wood'un dediği gibi (1998), sosyalizmin gündemidir. Türkiye Batılaşamazdı, hala da batılaşamaz ve batılaşmak da Türkiye emekçi halkı için hiçbir *gerçek yarar* içermez.

Kaynakça

- Ahmad, F. (1995) *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Sarmal.
- Akşin, S. (1997a) *Türkiye'nin Yakın Tarihi I*, İstanbul: Cumhuriyet.
- Akşin, S. (1997b) *Türkiye'nin Yakın Tarihi II*, İstanbul: Cumhuriyet.
- Aydemir, Ş. S. (1967) *Suyu Arayan Adam*, İstanbul: Remzi
- Aytekin, A. (2001) "Yediyüz: Osmanlı Beyliğinden 28 Şubat'a Bir Devlet Geleneği'nin Anatomisi", *Praksis*, ss.261-269, Ankara
- Boratav, K. (1998) *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Gerçek
- Başkaya, F. (1991) *Paradigmanın İflası*, İstanbul: Doz
- Cangızbay, K. (2000) *Hiçkimsenin Cumhuriyeti*, Ankara: Öteki
- Çulhaoğlu, M. (1996) *Tarih, Türkiye, Sosyalizm*, Ankara: Doruk
- Divitçioğlu, S. (1971) *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, İstanbul: Köz
- Ercan, F. (1996) *Gelişme Yazını Açısından Modernizm, Kapitalizm, Azgelişmişlik*, İstanbul: Sarmal
- Gülalp, H. (1993) *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, İstanbul: Belge
- Gramsci, A. (1984) *Modern Prens*, çev. Pars Esin, Ankara: Birey ve Toplum
- Göçek, F.M. (1999) *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, çev. İbrahim Yıldız, Ankara: Ayraç
- Hilton, R. (der.) (1984) *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, çev. M. Gürer, S. Sökmen, İstanbul: Metis
- Hobsbawm, E.J. (1992) "Önsöz", *Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri içinde*, ss.9-57, çev. Mihri Belli, Ankara: Sol
- Kansu, A. (1995) *1908 Devrimi*, İstanbul: İletişim
- Küçük, Y. (1985) *Aydın Üzerine Tezler I*, İstanbul: Tekin
- Küçükömer, İ. (1994) *Düzenin Yabancılaşması*. İstanbul: Bağlam
- Köker, L. (1990) *Modernleşme. Kemalizm ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim
- Keyder, Ç. (2000) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim
- Laclau, E. (1975) "Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm", der. ve çev. Atilla Aksoy, *Azgelişmişlik ve Emperyalizm içinde* ss.121-157, İstanbul: Gözlem
- Laclau, E. (1990) "Siyasal Düzeyin Özgüllüğü: Miliband-Poulantzas Tartışması", *Kapitalist Devlet Sorunu içinde* ss.81-118, çev. Yasemin Berkman, İstanbul: İletişim
- Luxemburg, R. (1975) "Emperyalizmin Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'na Girişi", der. ve çev. Atilla Aksoy, *Azgelişmişlik ve Emperyalizm içinde* ss.75-97, İstanbul: Gözlem
- Mandel, E. "Çin: Ekonomik Kriz". *Dünya Sorunları* 6/2, çev. Can Oka, ss.205-227, İstanbul: Belge
- Mardin, Ş. (2001) *Türk Modernleşmesi*. çev. Mümtazer Türköne, İstanbul: İletişim
- Mardin, Ş. (1996) *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtazer Türköne vd., İstanbul: İletişim.
- Marx, K. (1974) *Türkiye Üzerine*, Çev. Selahattin Hilav, İstanbul: Gerçek

- Marx, K. (1977) *Kapital*, çev. Alaattin Bilgi, Ankara:Sol
- Marx – Engels (1992) *Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri*, çev. Mihri Belli, Ankara: Sol
- Marx – Engels (1977) *Doğu Sorunu*, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol
- Miliband, R. (1992) *Kapitalist Devlet*, Çev. Osman Akinhay, İstanbul: İletişim
- Mısır, M.B. (1998a) "Tarihsel Materyalizmde Üstyapı ve Devlet", Özgür Üniversite Forumu, sayı:5, ss.93-114, Ankara
- Mısır, M.B. (1998b) "Türk Modernleşmesi Üzerine Notlar", İnsancıl, Haziran '98, İstanbul
- Mısır, M.B. (2001) "Aydınlanma, Türk Aydınlanması ve Marksizm Üzerine", Kürt Solu, sayı:5, ss.215-240, İstanbul
- Mısır, M.B. – Horuş, M. (1999) *Tarihsel Seyri İçinde ÖDP*, Ankara: Öteki
- Perinçek, D. (1992) *Lenin, Stalin, Mao'nun Türkiye Yazıları*, İstanbul: Kaynak
- Poulantzas, N. (1990) "Kapitalist Devlet: Miliband ve Laclau'ya Cevap", *Kapitalist Devlet Sorunu* içinde ss.133-173, çev. Yasemin Berkman, İstanbul: İletişim
- Poulantzas, N. (1992) *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*, Çev. Şen Süer vd. İstanbul: Belge
- Savran, S. (1985) "Osmanlı'dan Cumhuriyete: Türkiye'de Burjuva Devrimi Sorunu", 11.Tez. sayı 1, ss.172-214. İstanbul: Belge
- Sencer, M. (2000) *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: Sarmal
- Şerif, A. (1979) *Anadolu'da Tanin*, İstanbul:Kavram
- Takahashi, K. (1984) "Tartışmaya Bir Katkı", çev. M.Gürer, S. Sökmen, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* içinde ss.72-107. İstanbul: Metis
- Timur, T. (1998) *Osmanlı Çalışmaları*, Ankara: İmge
- Timur, T. (2001) *Türk Devrimi ve Sonrası*, Ankara: İmge
- Troçki, L. (1995) *Balkan Savaşları*, Çev. Tansel Güney, İstanbul: Arba
- Türköne, M. (1995) *Modernleşme. Laiklik ve Demokrasi*, Ankara: Ark
- Wagner, P. (1996) *Modernliğin Sosyolojisi*, İstanbul:Sarmal
- Wood, E.M. (1998) "Modernlik, Postmodernlik ya da Kapitalizm", aynı başlıklı derleme içinde, ss.33-65, Der ve Çev. ?, İstanbul: Bilim